

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Ձևադրերի գրիչներն ու պատվիրատուները, կազմողներն ու նորոգողները, ընթերցողների հիշատակությանն արժանանալու ակնկալությամբ, ձեռագրերի վերջում և առանձին հատվածների ավարտից հետո թողել են սեղմ ու համառոտ հիշատակարաններ: Այդ հիշատակարաններում նրանք հայտնել են իրենց մասին որոշ կենսագրական տեղեկություններ, նկարագրել են ձեռագրերի գրչության, նորոգման կամ ղեման հանգամանքները, հիշելով ժամանակի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերին՝ ժամանակագրական տվյալներ են թողել նրանց մասին, և, շատ հաճախ, նկարագրել են իրենց ժամանակի պատմությունը՝ երկրի վիճակը, քաղաքական անցուղարձեքներ և այլն:

Դրանք անգնահատելի փաստալից սկզբնաղբյուրներ են ժամանակի պատմության մի շարք բնագավառների ուսումնասիրման համար: Որպես այդպիսիք, համեմատած այլ կարգի պատմական սկզբնաղբյուրների հետ, նրանք սւնեն ուշագրավ առանձնահատկություններ:

ա) Դրված լինելով պատմվող դեպքերին ականատես ու ականջալուր մարդկանց կողմից, նրանց հաղորդած տեղեկությունները վստահելի են. ժամանակագրական ու պատմական անճշտություններ ու սխալներ զրեթե իսպառ բացակայում են հիշատակարաններից:

բ) Նրանց հեղինակները, ըստ մեծի մասին, լինելով հաստրակության աշխատավոր խավերից գուրս եկած գրագետներ և կամ ստորադաս եկեղեցական պաշտոնյաներ, մոտ են կանգնած եղել ժողովրդին: Նրանք աշխատավորների կրած զրկանքների, աշխարհավեր արշավանքների, ծանր հարկերի ու բռնադատության մասսայական ու կոնկրետ փաստերի թարմ ազդեցության ներքո գրանցել են այնպիսի կարևոր պատմական տվյալներ, ինչպես և կենցաղային մանրուքներ, որ անտեսվել կամ վրիպել են միջնադարյան պատմագիրներից շատերի տեսադաշտից:

գ) Ըստ այդմ էլ, ի տարբերություն միջնադարյան պատմիչների, որոնք, լինելով գերազանցապես տիրապետող վերնախավերի և քրիստոնեական եկեղեցու իդեոլոգներ, պատմական անցուղարձեքը դիտել ու մեկնաբանել են իրենց դասակարգային նեղ շահերի պարփակ ու բեկբեկուն պրիզմայի տակ, հիշատակագիրները, ընդհակառակը, երևույթներն ու պատմական անցուղարձեքը դիտել են այլ դիտակետից ու տեսանկյունով: Նրանք իրենք կրել են ժամանակի արհավիրքների դառնությունը, վշտացել են ժողովրդի վշտով, ուստի և, համեմատաբար, օրեկտիվ կերպով են նկարագրել ու ղեհատել պատմական եղելությունները:

Այս ուշագրավ ու կարևոր արժանիքների հետ մեկտեղ, հիշատակարանները, որպես պատմական սկզբնաղբյուր, ունեն մի շարք թերություններ ու բացասական կողմեր:

ա) Հիշատակարանները մեծ մասամբ գրվել են գոյություն ունեցող օրինակելի համարված կաղապարով: Ըստ այդ կաղապարի՝ հիշատակագիրը մի ընդարձակ, երբեմն մի քանի էջ ընդունող, «փառք» է ձեռնում սուրբ երրորդությունը, որի բարյացակամությունը ու խնամքով, իբր, կարողացել է ավարտել ձեռագրի ընդօրինակությունը, նա դրվատում է ընդօրինակված ձեռագրի բովանդակությունը աստվածաբանական տարտամ ու անարժեք դաոնություններով: Այնուհետև, գովեստի ու մեծարանքի սնամեջ տողերի է արժանանում ձեռագրի պատվիրատուն կամ գնորդը՝ ըստ էություն աննշան մի անձնավորություն: Ամենուրեք նա հանգես է գալիս որպես «աղքատասեր», «հեղահոգի», ընդարձակորեն դրվատվում են նրա «բարեմաոնությունները», հիշատակության են արժանանում, և հաճախ մի քանի անգամ, նրա մերձավոր և հեռավոր աղագականները և այլն: Դրանից հետո միայն գրիչը խոսում է իր մասին, հայտնում է իր ով լինելը, վատարանում է իրեն որպես «տգետ», «անիմաստ», ու «մեղապարտ», կոչում է իրեն «փծուն» ու «անարհեստ», նույնիսկ այն դեպքում, երբ մեծ շնորհքի ու արվեստի տեր, գեղեցկագիր գրիչ է, և այլն:

Հիշատակարանի պատմական ու ամենաարժեքավոր մասը տրվում է միայն վերջում, այստեղ է, որ հիշատակագիրը համեմատաբար աղատ է դրում իրեն ճշող կաղապարից և ընդունված նորմերից, իր ընդունակություն ու կարողության չափով գիտում է շրջապատը և մի քանի տողերով նկարագրում այն դառն ժամանակը, որի ընթացքում, ծանր զրկանքների գնով, հաջողվել է իրեն ի կատար ածել տվյալ ձեռագրի ընդօրինակությունը կամ նկարագրողում:

բ) Հիշատակարանների մյուս բացասական կողմը գրիչների սահմանափակվածությունն է: Նրանց տեսադաշտի հորիզոնը շատ նեղ է, սակավ դեպքերում է միայն դուրս գալիս իրենց բնակավայրի կամ վանքի նեղ շրջանակից: Դաղաքական խոշոր անցուդարձերը, պատերազմական գործողությունները, սակավ բացահայտված, նրանց հետաքրքրում ու հուզում են այն ժամանակ միայն, երբ դեպքերի շրջապատում իր մեջ է առնում նաև տնտեսական կապերով արտաքին աշխարհից կտրված նրանց բնաշխարհը: Նրանք պատմական իրադարձությունների շղթայի միայն մի օղակն են նկատում, ուստի և, շատ ավելի մեծ չափով քան միջնադարյան պատմիչները, զուրկ են դեպքերը կապակցելու, օրինաչափություններ որոնելու հնարավորությունից:

Մոնղոլ բռնակալները ծանրացնում են հարկային լուծը, կեղեքում ու մաշկում են ժողովրդին, սոֆա ու համաճարակները հազարավոր զոհեր են կլանում, մորեխն ամայացնում է դառն քրտինքով աճեցրած դաշտերը, հիշատակագիրները այդ ըրտը, տիրող կղերական մտայնության ազդեցությունում, բացատրում են իրենց գործած ծանր մեղքերով: «Վասն ծովացեալ մեղաց մերոց», ահա պատրաստի այն բանաձևը, որով պատճառաբանում են հիշատակագիրներն իրենց ժամանակի բոլոր արհավիրքներն ու աղետները իրադարձությունները:

Նշված բացասական կողմերով հանդերձ, հիշատակարանները, կրկնում ենք, միջնադարյան կյանքի բազմապիսի երևույթների, երկրի քաղաքական ու կուլտուրական կյանքի պատմության լուսարանմանը նպաստող առաջնակարգ օկզդնաղբյուրներ են:

Հիշատակարանների արժեքը ավելի է մեծանում և նրանք ավելի խոշոր դեր են ունենում կատարելու այնպիսի ժամանակաշրջանների ուսումնասիրման համար, որոնց մասին պատմական գրվածքներ մեզ չեն հասել, կամ հասել են աննշան քանակությամբ: Այդպիսի դարերից է ԺԴ. դարը:

ԺԴ. դարում Հայաստանի անանսական ու սոցիալական կյանքում տեղի ունեցան խոշոր տեղաշարժեր: Առևտրի ու արհեստների ծաղկուն կենտրոններ հանդիսացող բազմաթիվ մարդաշատ քաղաքները՝ Անին, Կարսը, Խլաթը, Մանաղկերտը, Արճեշը, Վանը, մոնղոլական էլզանուլթյան հարկային գիշատիչ քաղաքականության և քոչվորական հորդանների երկրի արոտավայրերում հաստատվելու հետևանքով, վերջնականապես զրկվեցին իրենց երրեմնի առևտրական սերտ կապերից արևելյան և արևմտյան երկրների հետ, և տնտեսական քայքայման տեղական ընթացքով վերածվեցին արտաքին աշխարհից կտրված, ինքնուրույն բնակատեղերի: Սկսվեց քաղաքային բնակչության՝ առևտրականների ու արհեստավորների, ինչպես նաև գյուղացիական շերտերի մասսայական գաղթ աշխարհից-աշխարհ, երկրից-երկիր, հատկապես դեպի Ղրիմ, Սուլթանիա, Սարայ և այլ վայրեր:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում մոնղոլները իրագործեցին նաև հայ ֆեոդալական տների կալվածքների գրավման ու իրավունքների սահմանափակման քաղաքականությունը: ԺԴ. դարի կեսերին արդեն հայ ֆեոդալական խոշոր ընտանիքները՝ Օրբելյանները, Պռոշյանները, Դուխյանները, Վաչուտյանները և ուրիշները, ապրում էին իրենց հոգևարքը և երկրի քաղաքական կյանքում ակտիվ դեր չէին խաղում: Հայ եկեղեցին միայն, ծառայազրկելով երկրի հարստահարիչներին, կարողացավ հիմնականում գերծ պահել իր տիրույթները բռնագրավումից, և, որոշ առումով, շարունակել իր գոյությունը որպես խոշոր ֆեոդալական հաստատություն:

Երկրի կուլտուրական կենտրոնները, որ դարի սկզբին, վայելելով Օրբելյանների և Պռոշյանների հովանավորությունն ու տնտեսական աջակցությունը, կուլտուրական խոշոր դեր էին կատարում, աստիճանաբար տկարացան ու մասնատվեցին: Գլաձորյան համբավավոր համալսարանը ԺԴ. դարի կեսերին արդեն գոյություն չուներ: Հովհան Որոտնեցին ու Գրիգոր Տաթևացին իրենց գասախոսությունները շարունակեցին շատ ավելի անբարենպաստ պայմաններում, հաճախ ստիպված լինելով վայրից-վայր տեղափոխվել: Այնուամենայնիվ, չնայած անբարենպաստ տնտեսական ու քաղաքական կացության, ԺԴ. դարի կուլտուրական հաստատությունները կարողացան ուժեղ գոտեմարտերով սանձել երկրի սրտում բուն դրած կաթոլիկ միսիոնարների ու նրանց հայ հետնորդների ասիմիլատորական ձգտումները:

Դրությունը միևնույն ժամանակ չէր նաև Կիլիկիայում, որտեղ հայ պետականությունն ապրում էր իր հոգևարքը, պայքար մղելով հյուսիսից՝ սելջուկյան էմիրությունների, հարավից՝ եգիպտական մամլուկների դեմ: Այդ անհավասար մարտերում, 1375 թվին, վերջնական հարվածով ընկավ Կիլիկյան Հայաստանի անկախությունը:

Տնտեսական որոշ բարենպաստ պայմանների մեջ էր գտնվում Ղրիմի

հայ զաղութը, որն իր կուլտուրական կապերը պահպանելով մայր երկրի առ Կիլիկիայի հետ, դեռևս զգալի դեր էր խաղում կուլտուրական արագի-դիաների շարունակման ու զարգացման գործում: ՓԴ. զարի հայերեն ձեռագրերի մի զգալի մասն ընդօրինակված է Զրիմում:

Քաղաքական, տնտեսական ու կուլտուրական այս երևույթները ՓԴ. զարի հիշատակարանների նյութերով դառնում են շատ ավելի պարզ և միա ու արյուն են ստանում:

Հայտնի է, օրինակ, որ մոնղոլները, Ղաղան խանի (1295—1304) ժամանակ, ընդունելով իսլամը, ծանրացնում են հարկային լուծն ու կրոնա-կան հալածանքները Հայաստանում, սակայն հիշատակարաններն են միայն, որ հարուստ տվյալներով պարզում են աշխատավոր ժողովրդի կրած տա-ռապանքների ծանրությունը այդ ժամանակ:

Դանիէլ Աղթամարեցի զրչի խոսքերով այլ ժամանակ զաւրսոցաւ աղղն Իսմայէլի այնչափ, մինչև զարձուցին յիւրեանց ոնոտի յոյսն զամենայն աղղն նևտողաց...: Նև նեղեն զամենայն քրիստոնեայք զառնալ ի պա-տիւր յոյսն իւրեանց, զոմն նեղեն, զոմն աանջեն, զոմն ոպանանեն, յոմանց զինչսն յափշտակեն. և ոչ այնու շաաացեալք, այլ և եղին ի վերս ամենայն քրիստոնէիցս հարկս և նշանս նախատանաց՝ ի վերա ուսոց թիկանցն կտաւս սեաւս, դի որք տեսցեն զնոսա, ճանաչեսցեն եթէ քրիստոնեայք են և հայոյեսցեն» (էջ 47):*

Դրված հարկի քանակը հայանում է մի այլ հիշատակագիր.

«Առաքեալ (զանն Ղարբանդա),—գրում է նա,—ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ դնել նշան խայտառակութեան քրիստո-նէից և հարկ առնուլ ըստ մարդաթուի Խ. (40) արծաթո մինչ ի Ժ. (10)՝ ըստ կարի» (էջ 46):

Հարկերն այնքան ծանր էին, որ ժամանակակիցների համար այլևս չկար յոյս ապաւինի և ոչ տեղի ապաստանի, ուստի շատերը, ստիպված, ի դիմաց հարկի զվաճառեցին զաղայս իւրեանց, և ինքեանք փախուցեալ յայլևայլ տեղիս» (էջ 102): Հարկի դիմաց երեխաների վաճառքի մասին կարևոր է նաև Սարկավազ գրչի 1310 թվին գրած հիշատակարանի տվյալը, նա հայտնում է, որ Քի խիստ և յանհնարին հարկապահանջութենէ ծախ-եալ լինին ուստերք և դստերք աշխարհիս մեր, և լսողում գեղք և վանո-րայք՝ աւեր և անհանդիստ» (էջ 66):

Կ. Մարքսը, խոսելով մոնղոլական տիրապետության մասին Ռուսաս-տանում, հայտնում է, որ այն «մի լուծ էր, որը ոչ միայն ճնշում, այլև վիրավորում ու մաշում էր նրա զոհը զարձած ժողովրդի հոգին: Մոնղոլ թա-թարները հաստատեցին սխտեմատիկ ահարեկման մի ռեժիմ, որի գործիքն էին կողոպուտն ու մասսայական կոտորածները: Ինչպես ցույց են տալիս հիշատակարաններում ցրված տվյալները, Մարքսի այս բնորոշումը, առանց վերապահության, վերաբերում է նաև մոնղոլական լծի տակ ընկած Հա-յաստանին:

Այդ լծի տակ կեղեքվող, ծայր աստիճանի թշվառության հասած ժո-ղովրդից հարկերի գանձումը, անշուշտ, հեշտ չէր, և փախուստի դիմողների

* Հիշատակարաններից մեջ բերվող հատվածների համար ամենուրեք ցույց ենք առ-լիս սույն ժողովածուի էջահամարները:

ու իրենց որդիներին վաճառքի հանողներին կողքին կային նաև այնպիսիք, որոնք կազմակերպում էին դիմադրություն և հրաժարվում հարկատվությունից: Այդ իսկ պատճառով հարկահանությունը վեր է ածվում փոքր մասշտաբի պատերազմական դժբաղդության, որին մասնակցում էին հազարից ավելի սպառազեն զինվորներ: Այդ մասին է վկայում 1318 թվին մի հիշատակագիր, նա գրում է՝

«Դարունն առին զհարկն և աշունն դանն [Ղարբանդա] մեռաւ եւ այլ եկին. ոմն անուն Աղլաղու, Սինթամուր և Հասանթամուր ԹԴՃ. (1300) մարդով և կրկին հարկ առին՝ յոյժ անչափ. և ոչ ոք ընդդիմացաւ նոցա» (էջ 138):

Հարկերից ըացի, մոնղոլ բռնակալները նշանակում էին ամենափոքր հանցանքների համար մեծ աուդանքներ և զրպարտություններ բարդելով ռեփականում էին ունեոր մարդկանց գույքն ու ունեցվածքը:

1349 թվին Սարգիս հիշատակագիրը ողբում է «ղառնացեալ ու վըտացեալ» իր ժամանակը և հայտնում, որ մոնղոլները «զոմանց ինչս յափըշտակին, և զոմանս տուգանեն, և զոմանց տունս ըուխտանաւք և հերձաւք և դուր բանիւք աւերել ցանան» (էջ 379):

Արու-Սոյիդ դանի մահվանից հետո (մ.հ. 1335 թ.) մոնղոլական էլզանությունն ապրում է իր քայքայման պրոցեսը, սկսվում է միջֆեոդալական անրնդհատ պատերազմների ու բախումների մի ժամանակաշրջան: Մեկը մյուսին հաջորդում են կարճակյաց բռնակալներ, որոնք անդր էին խաղաղություն հաստատելու: Այդ ժամանակ երկիրն ամենուրեք ամայանում է, տիրում է սով, գերեվարություն, կոտորած ու ավեր:

Պատերազմների և աշխարհակործան արշավանքների ոչ լրիվ աարեգությունը ըստ հիշատակարանների պատկերվում է հետևյալ կերպ:

1336 թ.—Իկոնիայի թուրքմենները հարձակվում են Բասենի վրա և մեծ ավերածություն գործում:

— Նույն թվին Հալեպի նայիպ Ալթուն-Պուղան արշավում է Կիլիկիա, արշավանքը կրկնում է նաև հաջորդ՝ 1337 թվին: Նրա բանակները, ինչպես հաղորդում է Ներսես Կրակցի գրիչը՝ «աւերեցին գերկիրս՝ զլեռն ու զգալտս, ու արին բազում սպանումն, ու առին անթիւ ծառայս» (էջ 295):

1338 թ.—Իկոնիայի թուրքմենները, Թամուրթաշի գլխավորությամբ, 4 ամիս պաշարում են Ներզնկան և կոտորում ու գերում շրջակայքի խաղաղ բնակչությանը: Այդ առթիվ Մելքիսեդեկ գրիչը հայտնում է.

«Զի ել ոմն անուն Դամուրտաշ
եւ արար զազգս մեր ի մաշ...» (էջ 306):

1343 թ.—Ներսես գրչի խոսքերով՝ «Սուլայիմտն դանն գնաց ի Յաբաթին վերայ՝ ի Սերաստիա» (էջ 334):

1346 թ.—«Մեծ մայրաքաղաքն, Թէոփուպալիս անապատ եղեւ ի մարդոյ եւ յանասնոյ ի յազգէն հազարու եւ իսմայելացոցն» (էջ 346):

1355 թ.—«Անբարեսէր մարդիկ բռնացեալ ունէին զաշխարհս ամենայն, և ամրանային ի դ[դ]ակս, ի քաղաքս՝ մի զմիմեամբք եղանելով» (էջ 411):

1357 թ.—Տեղի է ունենում Ոսկե Հորդայի դան Ջանիբեկի և Աղբրեջանի բռնակալ Մելիք-Աշրաֆի (1344—57) միջև ավերիչ պատերազմ:

1360 թ.—Հալեպի ամիրա Պայտամուրը, «Մսրայ զօրօք», արշավում է Կիլիկիա և գրավում Ատանան ու Տարսոսը (էջ 451)։

1361 թ.—«Անաւրէն դատաւորն՝ տաճիկ Պաքիլն», գրում է ոմն հիշատակագիր, դերում է «գերկիրն Շիքարոյ և Սարղբերդոյ» և գերիներին վաճառում «նման ոչխարի» (էջ 451)։

1367 թ.—Տարոնի ամիրա Մինչոքը արշավում է Կիլիկիա երազում հիծման հիծելով և այլ շատ հիտիվարաք, որ էին իրրև ԺԲԹ. (12000) մարդ, և այլ ավելի» (էջ 477)։

1371 թ.—Հիշատակագիր Սիմեոնը հայտնում է, որ «ազգն Պարսից եկեալ զԲերկրի գերեցուցին և դժանդումահի թալանեցին» (էջ 499)։

1375 թ.—Եգիպտական Սուլթանի զորքերը պաշարում և գրավում են Սիսը, «էառ Յաշէի Թամուրն դթադաւորական քաղաքն զՍիս և եղև սուգ մեծ» գրում է մի հիշատակագիր (էջ 516)։ Այսպիսով վերջ է տրվում Կիլիկիայի անկախությանը։

1387 թ.—Սկսվում են Թամուր-Հանկի աշխարհավեր արշավանքները, որոնց մասին շատ արժեքավոր տվյալներ ու աղեկտուր մանրամասնություններ են հաղորդում գեպքերին ականատես ըագմաթիվ հիշատակագիրներ (տե՛ս էջ՝ 567, 569, 573, 575, 578, 589, 599, 627—629 և այլն)։

1392 թ.—Ամիր-Նդդինը գրավում է Ոստանը։ «Շատ պակասութիւն էտծ քրիստոնէից» հայտնում է ստացող Սիմեոնը։

Պատերազմների ու արշավանքների հարատև այս փոթորիկների մեջ աշխատավոր ժողովուրդը մասսայաբար բնաջնջվում էր կամ ծայր աստիճանի թշվառության հասնում։ Պատերազմներն իրենց հետ բերում էին կոտորած, մահ, փախուստ, նյութական ու հոգևոր արժեքների ոչնչացում և այլ արհավիրքներ։

Հիշատակարաններում հարուստ ու հետաքրքրական նյութեր կան, որոնք լույս են սփռում ժողովրդի գառն կացության ու տնտեսության քայքայված վիճակի վրա։

Մարգիս գրիչն, օրինակ, արձանագրում է, որ 1340 թվին «մարդահէմ գագանների» 30,000-անոց մի բանակ խուժում է իր հայրենիքի սահմանները։

«Բազում գաւառս,—հայտնում է նա,—գլխիցին և աւերելով կործանեցին, և գինչս արդիւնաց դամենայնն յափշտակեցին, և գամենեսեան զքրիստոնեայք կսղոպուտ արարին, մերկ և բոկ, և ոչ թողին և ոչ մի ինչ ի վերայ անձանց քրիստոնէից, այլ գանասուս տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան՝ ոչխարաց և գեղանց, զկովուց և զցլուց, զիշուց և զերիվարաց, և գհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին և մերկս արարին փ տեսիլս խայտառակաց... այնպէս արարին, որ շունք ի սովոյ սատակէին, քանզի զխորս ամբարաց հացից հանէին...» (էջ 324)։

Սովը և համաճարակային հիվանդությունները, պատերազմների անթափանց յայդ ուղեկիցները, առատ հունձ ունեին այդ դառն ժամանակներում։ 1349 թվին մի հիշատակագիր հայտնում է հետևյալ սրտաճմլիկ վկայությունը։

«Անկաւ սով սաստիկ, կոտորեցան յերից մասանց Հայոց աշ-

խարհս (իմա ընակչության ¹/₃-ը), եւ յետ սովուս միութարութեան
հաստատութեամբ ընդհանրապէս ի վերայ մեր եւ անկաւ մահ տա-
րածամ յամենայն աշխարհս, եւ տարաւ զկէսայմասն աշխարհիս, եւ
այս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եղեւ» (էջ 375)։

Ինչքան էլ հաճախեցնուի իմաստներն հիշատակարանի տվյալ-
ները, այնուամենայնիվ աներկբայելի է, որ մարդկային ղոհները տասնյակ
հաղարներ ի են հասել։

Անտանկի այս վիճակից փրկվելու, բոլոր ուղիները գոյ էին, մնում
էր միայն մի ծայրահեղ միջոց՝ թողնել հայրենի երկիրը եւ օտար հորի-
զոններում որոնել աշխատանքի ու կյանքի համեմատաբար տանելի պայ-
մաններ։ Ուստի և աշխատավոր ժողովրդի մի զգալի մասը, հատկապես
առևտրական ու արհեստավորական շերտերը, բռնում էին գաղթի ճանա-
պարհ, հեռանում օտար երկրներ։

Հիշատակարանները ուշագրավ նյութեր են հաղորդում նաև գաղթի
ուղիները, նոր գաղթավայրերը և գաղթողների մի մասի ընդհանուր պար-
զելու համար։ Սուլթանիայում, օրինակ, ԺԴ. դարում գտնում ենք մի
փարթամ հայ գաղութ կազմված հիմնականում տնեցիներից, նրանք ունեն
նաև իրենց եպիսկոպոսը (եպիսկոպոս Օրաուի կամ Օրտուրաղարի), տնե-
ցիներ հանգիստում ենք նաև Երզնկայում և այլուր։

Ոսկե Հորդայի հեռավոր մայրաքաղաք Սարայ-Բերքում, 1319 թվին,
հանդիպում ենք Խաչատուր գրչին, որը հիշատակում է իր նոր ընակա-
վայրում հաստատված մի շարք հայրենակիցների «Պատուական» քաղաք
Երևանից գաղթած Տերտեր զրչին հանդիպում ենք նախ Աղախում (Աղով),
ապա Ղրիմում։ Սուրխաթում և Ղրիմի այլ քաղաքներում ԺԴ. դարի կե-
սերից արդեն մեծաթիվ հայ գաղթականություն ենք գտնում։ Հայ
գրիչների ու այլ հայագիյների հանդիպում ենք նաև խալախյան մի շարք
ըրջաններում ու քաղաքներում (Լոմբարդիա, Պոլսնիա, Պիզա, Սալեռնո,
Վենետիկ, Փեռուժ), Կիպրոս կղզում, Ալեքսանդրիայում, Կոստանդնուպոլի-
սում և հայրենի երկրից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող այլ եր-
կրներում ու աշխարհներում։

Հաստատվելով նոր գաղթավայրերում, առևտրականներն ու արհեստա-
վորները զբաղվում են իրենց տիրապետած արհեստներով և կենդանի պա-
հում հայրենի երկրի տրադիցիաներն ու սովորությունները։ Ուստի և, չնա-
յած բուն Հայաստանում ԺԴ. դարում գրված հիշատակարանները արհեստ-
ների մասին շատ քիչ տվյալներ են հաղորդում, բայց այդ թերին ուշա-
դուրսն արժանի վկայություններով լրացնում են հայ գաղթավայրե-
րում գրված հիշատակարանները։ Նրանց մեջ, այլևայլ առիթներով, հիշա-
տակված ենք գտնում մոտ 30 տարբեր մասնագիտության արհեստավոր-
ների և առևտրականների անուններ։ Դրանք են՝ ասլեքից, ասպրգործ,
րազագ, գինեծախ, դալալ, դանկրար, դարբին, դերձակ, էգեղան, թավկիր
(ճաշարանի մատուցող), խառատ, կաշկար, կտավգործ, հյուսն, դասաղ,
ճոն, մազման, մսագործ, ներկարար, ոսկերիչ, ջուլհակ, սանդղագործ, տա-
պաղ, քարգործ, քթանագործ և այլն։

Արհեստավորների դրուժյունը հայրենի երկրից դուրս միութարական
չի եղել, այս բանն ակնհայտ է թերևս այն փաստից, որ նրանցից հա-
մարյա ոչ մեկը չի հիշատակված որպես ամբողջական մի ձեռագրի ղեկավար

կամ պատվիրատու. արհեստավորները, մեծ մասամբ, մուտք են գործել հիշատակարանների մեջ որպես փոքր զրամագլխով ձեռագրի գրությանը օժանդակողներ, մի հատվածի կամ մասի ստացողներ: Որպես այդպիսիք նրանք իրավունք են ստացել հիշվելու միայն ձեռագրի այս կամ այն հատվածի ավարտից հետո, մեկ-երկու տող բռնող փոքրիկ հիշատակագրության մեջ:

ԺԴ. Կարի ձեռագրերի ստացողները հիմնականում առևտրականներ, ցածրաստիճան հոգևորականներ և ունևոր գյուղացիներ են, նրանց գոհարերսւթյունների ու զրկանքների գնով է միայն հաջողվել ձեռք բերել որևէ ձեռագիր, որովհետև ձեռագրի նյութի ու ընդօրինակության, նկարադարձման ու կաղմելու համար պահանջվել են մեծ ծախքեր:*

Հիշատակարաններում որպես ստացողներ, ինչպես և այլ առիթներով հիշատակված են նաև հայ ֆեոդալական տների մի շարք ներկայացուցիչներ, իրենց մերձավորների հետ միասին: Նրանց տվյալներով հնարավոր է լինում ճշգրտորեն հետևել Օրբելյանների, Պռոշյանների, Դովյանների, Վաչստյանների և մյուս ֆեոդալական ունեերի ժամանակագրությանը և աստիճանական տկարացման ու մանրացման պրոցեսին:

Դարի վերջում չեն հիշվում երբեմնի հզոր Պռոշյան իշխանական տան սերունդները: Օրբելյանները, հայրենագուրկ եղած, ապաստարան են որոնում օտար երկրի տակ: Դովյան իշխանական տան շահավիղներին հանդիպում ենք հայրենիքից դուրս՝ Ջղաճա անապատի (Վրաստան) շրջակայքում, ըստ որում այդ տոհմից ժեմծագարմ իշխան՝ Վեգենը խարազանագրեստ կրոնավոր էր դարձել՝ Վրթանես անունով: Եկեղեցականի սքեմն այդ և հաջորդ դարերում այն ասպարն էր, որով հայ ֆեոդալներն ստիպված էին պառավարել իրենց ժառանգական տիրույթները բռնակալների ինքնասեփականման ախորժակներից:

ԺԵ. դարում կրոնավարական սքեմով են հանդես գալիս նաև այլ ֆեոդալական տների ներկայացուցիչներ: Փ. Սյունիքի իշխան Դրիգորի միակ որդի Սարգիսը, ստեղյա հասակից նվիրվելով եկեղեցուն, 1312 թվին արդեն Խաչենի եպիսկոպոսն էր: Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը երկար ժամանակ Օրբելյանների ձեռքին էր գտնվում: Պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանին այդ աթոռի վրա հաջորդեց նրա ազգական Հովհան Օրբելը, իսկ այնուհետև՝ եղբորորդի Տարսախճ-Ստեփանոսը:

Որոտանի ու Տաթևի տեր Իվանեի որդին էր նշանավոր Հովհան Որոտանցին, որը լինելով Արևելյան Հայաստանի ամենաազդեցիկ եկեղեցական գործիչը, միաժամանակ տեր էր իր «հայրենեացն ժառանգութեան»: Հայրենատերեր էին նաև Աղթամարի կաթողիկոսները և շատ այլ բարձրաստիճան հոգևորականներ:

Հիշատակարանները հնարավորություններ են ընձեռում ոչ միայն տեսնելու այդ ուշագրավ երևույթի կոնկրետ փաստերը ԺԴ. դարում, այլ և մի շարք տվյալներ են հաղորդում, որոնք նպաստում են զրա լուսարանմանը:

* Ձեռագրերի արժեքի մասին հիշատակարաններում կան մի շարք տվյալներ: Ըստ մեծության ու արտաքին ձևավորման տարրեր գնելով են վաճառվել ձեռագրերը: Նշած տվյալների համեմատությունից կարելի է եզրակացնել, որ միջին արժեքի ձեռագիրը վաճառվել է 500-1000 սպիտակով (արծաթ դրամ), չնայած եղել են այնպիսիները, որոնց գրության համար ծախսվել է 300 և ավելի սպիտակ:

Լինդունելով իսլամը, մոնղոլները, ինչպես ասացինք, ծանրացնում են հարկերն ու բռնությունները Հայաստանում: Որոշ ժամանակ նրանք հարկադրում են նաև քրիստոնեական եկեղեցուն ու կղերականությանը, բայց, ինչպես վկայում է Հակոբ զրիչ Վարապետյանը՝ «առանց զանի հրամանին» (էջ 138), այսինքն՝ առանց մոնղոլական էլիզանության այդ մասին արած հատուկ կարգադրության:

Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիան, 1318 թվից քիչ առաջ, դնում է Մուհամեդ-Ուջայթու (Ղարրանտա) զանի մոտ և ստանում նրանից առևիս (Ярлык), ըստ որի, կրոնավորներն ու քահանաները հարկերից ազատ են հայտարարվում: Դեպքերին ժամանակակից հիշատակադիրը հայտնում է, որ Շերիքս երանեալ երջանիկ հայրապետն Զաքարիայ հետ զանին դնացեալ մինչև ի Բարելոն ամ մի ողջոյն, և առլռելի առեալ ի նմանէ՝ ղկրանաւսրքս և դքահանայսն աղատեաց ի հարկապահանջութենէ» (էջ 138):

Զնայած եկեղեցու ստացած այս արտոնությունը երբեմն ոտնատակ էր արվում մոնղոլական զորավարների ու հարկահանների կողմից, և եկեղեցիներն ու վանքերը երբեմն նույնպես ավարի ու ավերածության էին մատնվում, այնուամենայնիվ, եկեղեցական կալվածքները անձեռնմխելի էին, իսկ եկեղեցականները՝ արտոնյալ ու ազատ հարկատվությունից:

Ահա այս բանի պատճառով Փ. Սյունիքի մեր կողմից արդեն հիշված իշխան Դրիգորը, իր որդի Սարգսին դարձնելով Պաչենի եպիսկոպոս, նվիրում է եկեղեցուն Շրնծայս յոլովս՝ գիւղսրայս, այդիս, անդաստանս» և այլ արդյունքներ (էջ 84):

Նման բազմաթիվ տեղեկություններով հարուստ են վիմական արձանագրությունները և ձեռագրերում հաճախ հանգիստող կալվածադրերը*:

Վանքերը, որպես ֆեոդալական կազմակերպություններ, վարում էին իրենց ինքնուրույն տնտեսությունը, շահագործելով վանքապատկան կալվածքներում կախյալ գյուղացիների աշխատանքը, պահում էին խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների հոտեր, մշակում էին այգիներ և այլն:

Հիշատակարանների նյութերով ի հայտ է գալիս վանական պաշտոնյաների ու «գործաւորների» մի ընդարձակ ցանկ, որը լույս է սփռում վանական միաբանությունների ներքին կազմակերպության և վանական տնտեսությունների վրա: Հիշված պաշտոնյաներից են՝ վանահայր, վաճառկալ, լուսարար, մառնպան, հյուրատես, եկեղեցպան, տնտես, տաճարասպաս, հացկտուր, հացպան, փռմպան, հովիվ, մաճկալ, ածպան (այծարած) և այլն:

Նաև տվյալներ մի քանի վանքերի թեմերի սահմանների ու նրանց ենթակա գյուղերի մասին: Այսպես օրինակ, 1302 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհան Օրբելու հատուկ կարգադրությամբ Վերի-Նորավանքը ստանում է Քի սեպհական ժողովուրդ և թեմ՝ Անկեղի, Եղիան, Եղիկանց Ձոր և Վազցան դյուղերը (էջ 7—8):

Կաղաքական ու տնտեսական պայմանները ԺԴ դարում շատ անսպասու էին շինարարական լայն գործունեություն ծավալելու համար:

* Մեր աշխատանքների ընթացքում ձեռագրերից հավաքել ենք մի շարք կարևոր կալվածադրեր, նպատակ ունենք հետազոտում, ավելացնելով դրանց վրա ԺԵ և հետագա չարերից մնացած նման փաստաթղթերը, հրատարակել դրանք հատուկ ժողովածուով:

Բնորոշ է այն, որ այդ ժամանակաշրջանում մի շարք եկեղեցիներ ամ-
րացվել, պարսպապատվել և վեր են ածվել ինքնապաշտպանական փոքր
ամրությունների: Շինարարական մեծ ձեռնարկությունների միայն եզակի
փաստեր են հայտնի հիշատակարաններից, բայց եղածը արժեքավոր է և
ուշագրավ, Հայտնի է օրինակ, որ 1306 թվին Աղթամարի Զաքարիա կա-
թողիկոսը «վերստին ի հիմանէ» կառուցել է տալիս Լիմ կղզու սուրբ
Գեորգի վանքը «բաղում ծախիւք և աշխատութեամբ բերեալ զնիւթ քու-
րանոյ սորա ի վերա մկանանց անդնդահոս ծովուն, ի յերկրէն Վաջրե-
րուհեայ, ի մեծ լեռնէն, որ կոչի Քաջոց Կայանք» (էջ 40):

Մեծ դժվարությունների ու ծախքերի հետ է կապված եղել նաև Եղ-
վարդի ջրանցքի կառուցումը, որն իրագործեց 1318 թվին Եղվարդի տեր
Աղիդպեկը, իր կնիք՝ Վախախի հեա միասին: Ներսես գրիչն այդ առթիվ
գրում է. «Եւ շրջապատեալ զլեռոն Աբարատեան (իմա՝ Արայեան), հառու-
ցին զջուրն յորդառատ վրտակաւք վոյթընթաց յՆղիվարդ, եւ զդժվարու-
թիւն սահմանացն և գոյով աշխատութիւնս, և գտուրս արվեստավորացն,
և դամենայն ծախսն ու կարէ ընդ գրով արկանել» (էջ 141):

Հիշատակարանները առատ անդեկություններ են պարունակում դըր-
չության կենտրոնների, միջնադարյան համալսարանների ու դպրոցների
վրձակի, նրանցում սովորող ուսանողների տնտեսական ու կենցաղային
դրության, ուսուցման մեթոդների և հարակից հարցերի մասին:

ԺԴ. դարի ժամանակաշրջանում ու ծավալուն սւսումնական հաստատու-
թյունը Գլաձորյան համալսարանն էր, որին ժամանակակիցները կոչում
էին «Երկրորդ Աթէնք», «մայրաքաղաք ամենայն իմաստից», «մեծ դպրա-
ստան», «իմաստից տուն» և այլն:

Հայաստանի ու Կիլիկիայի հեռավոր վայրերից այնտեղ էին գիմում
տասնյակ ուսանողներ Եռայր Նչեցու զլխավորած «Հայոց դպրոցում» ու-
սանելու և վարդապետական գավազան ստանալու համար: Մական ուսուց-
ման պայմանները այնտեղ ևս միթիթարական չէին: 1314 թ. Գլաձորում
սովորող Միսիթաք Երզնկացին, իր ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակա-
րաններից մեկում, գիմում է ապագա իր ընթերցողներին հետևյալ խոս-
քերով.

«Որք ընթերցմամբ հայիք ի սա
Եւ հանդիպիք գանձու սորա,
Տես թէ քանի՜ աշխատեցայ
Ես՝ Միսիթար՝ գրիչ սորա.
Թուղթս անկսկ ու գրիչ չկայ,
Աւուրքքս ցուրտ ու պարզկա,
Ջարտախո՞րարձր ու կրակ չկայ,
Դոներո (—չոր հաց) չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ,
Ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ,
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ...» (էջ 103—104):

Շատ ավելի ծանր էին ուսման պայմանները ԺԴ. դարի երկրորդ կես-
ին: Շարունակական ու հարատև պատերազմներն արգելակում էին ուսում-

նական հաստատութիւններ չորմալ պարապմունքները: Ուսուցիչներն իրենց աշակերտներով ստիպված էին հաճախ զավառից-զավառ տեղափոխվել, փախչել հալածիչներից, բացօթյա շարունակել իրենց պարապմունքները:

Մեծանուն Հովհան Որոտնեցու համալսարանի մասին 1386 թվից պահպանվել է Հակոբ զրչի մեծարժեք հիշատակարանը: «Այլ մեք,—հայտնում է նա,—ընդ սուրբ և աիեղ[եր]ահամբաւ և երանաշնորհ րարունապետիս Հայաստանեայց և վերադիտողի տեառն Յովհաննու Որոտնեցոյ կայաք կարդալ և ի դրել ի համալսարանի սորինա: Իայց երկար չի տևում Հակոբ զրիչի և նրա դասընկերների ուսանողութեան խաղաղ շրջանը:

«Եւ մինչդեռ,—շարունակում է նա,—անճառ ցնծութեամբ և բերկրալից ուրախութեամբ լցեալ կայաք, րարունին Կ.(60) աշակերտօքն, ի բնիկ դաւառն իւր՝ յերկիրն Որ[ո]տան, կարդալով և դրելով զսուրբ մատեանս, մեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրինաց ի վերայ քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրդելի: Որ եկին և առին զբերդն Որոտան, հայրենազուրկ արարին զպարոն Սմբատն՝ որդի Նանիկին: Եւ կամէին ձերբակալ առնել զսուրբ րարունիս մեր վասն հայրենեացն ժառանգութեան: Եւ սա կամօքն աստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ. և Բ. (2) ամ բոլոր յայլ և յայլ տեղիս շրջէր, աշակերտօք հանդերձ՝ կարդալով և ուսուցանելով: Եւ ես ծանրաբեռն մարմնով, զթուղթ և զօրինակ, զգրիչ և ղթանաք ի յուս իմ բարձեալ ի հետ զնայի, կարդայի, և որչափ ժամանէի՝ զսուրբ մատեանս զրէի, բազում նեղութեամբ և չարչարանօք, զի ուր սկսա անգ ոչ էառ զկատարումն» (էջ 560):

Ուսումնական հաստատութիւնների մասին հիշատակարաններում կան բազմաթիվ համարժեք փաստալից անդեկութիւններ, որոնք, անշուշտ, նպաստելու են այդ բնագավառի մասին մեր գիտելիքների հարստացման և գրչութեան կենտրոնների պատմութեան մութ կողմերի պարզաբանման գործին:

Հիշատականներում տեսպառ տվյալներ են ցրված ժամանակի նշանավոր կուլտուրական ու քաղաքական գործիչների և համեստ գրիչների, մանրանկարիչների և կազմողների մասին: Մուլն ժողովածուն կենսագրական նյութերի հարուստ մի շտեմարան է, որի օգտագործմամբ պարզվելու են բազմաթիվ վիճելի հարցեր. ճշտվելու են կարևոր դեր կատարած դեմքերի կյանքի ու գործունեության շատ մութ դրվագներ ու տարեթվեր:

Այլևայլ առիթներով հիշատակարանների մեջ մուտք են գործել ԺԴ դարի հազարավոր, մինչ այժմ անհայտ, նշանավոր ու աննշան մարդիկ (տես «Անձնանունների ցանկ»): Նրանց մասին եղած տեղեկութիւնները նույնպես թարմ նորութիւն են հայագիտության համար:

Մեծ արժեք են ներկայացնում նաև բնակավայրերի ու տեղանունների մասին եղած հիշատակութիւնները: Ժողովածուի վերջում արված «Տեղանունների ցանկում» այբբենական կարգով շարադասված են այդ մոտ 500, տեղանունները, որոնց մի զգալի մասը հայտնի է դառնում բանասիրությանը միայն այս ժողովածուի հրատարակութեամբ:

Պատմագիտական այս կարևոր նյութերը մեզ հաղորդել են գերազանցապես ժողովրդական խավերից դուրս եկած չարքաշ գրիչներն ու մանրանկարիչները: Ծանր են եղել նրանց կյանքի ու աշխատանքի պայ-

մանները, Հաճախ են նրանք գանգատվում իրենց առօրյայից, հաղորդում
եղմ, բայց պատկերավոր տվյալներ գրչության ծանր պայմանների ու
կենցաղային անհարմարությունների մասին:

Նորմալ աշխատանքի հիմնական արգելակիչ հանգամանքը երկրի ան-
կայուն դրությունն է եղել՝ հարատև պատերազմներն ու արշավանքները,
և զրանցից բխող սովը, փախուստը, հալածանքներն ու գերությունը:

Թագնուս գրիչն, օրինակ, աշխատել է Վի գառն և ի գժընգակ ժամա-
նակի, ձմեռան յեղանակի. բաղում տառապանաւք և նեղութեամբ», գըր-
չության աշխատանքին խանգարել են՝ ցուրտն ու ձմեռնային եղանակը
(«եբրեմն ի ցրտս և ի ձմեռնային խստութենէս տառապէի»), մոնղոլ պաշ-
տոնյաների երթևեկությունն ու խժգժությունները և երկրի ամայացումը,
(«եբրեմն ի թաթարի զալոյ և զնալոյ ու ի տեղացս աւերութենէն մեք
փախստական լինէաք»), և նա ի վիճակի չի եղել ձեռագրի ընդօրինակու-
թյունն իր ցանկության ու կարողության համեմատ կատարելու. «ես հաշնց
կամէի,—գրում է նա,—որ ամէն զիր ոսկի էր լե[ա]ւ» (էջ 15), սակայն
նրա ցանկությունն անկատար է մնացել:

Նույնպիսի ծանր պայմաններից են գանգատվում նաև ուրիշ գրիչներ:
«Ժամանակս անչափ գառն էր ի յանաւրինաց, որ մի ժամ չի կարելի գրել,
գամէն փախած ու թաղած կու կայաք» հայտնում է Թումա Արճիշեցին
(էջ 282). Հովհաննես գրիչը 1338 թվին հայտնում է, որ «ոչ կարէի գրել
զգիրս», սրովհետև գառն է ժամանակը, Թամուրթաշը պաշարելով Նրզըն-
կան զգերկիրն ի սուր ս[ուսերի] մաշեց, և դոմանց զինչս և զստացուածս
յափշտակեց, և ոմանք փախեան՝ և ի ձիւն և ի սառն մեռան, զի ձմեռա-
յին էր ժամանակն: Զի որ ի տան բնակէր՝ ի ձեռս նոցա մատնէր, և որ
փախէր՝ ի ցրտոյ տոչորէր. և ի յետին շունչն հասաւ երկիրս: Եւ իմ լսէի
և տեսանէի զայս և ի բազում տրտմութենէն ոչ կարէի գրել զգիրս» (էջ
305):

Մի այլ գրիչ հայտնում է, որ չորս տարի շարունակ բռան վրա է
ընդօրինակել գիրքը, որովհետև «գամեն փախստական կացինք ի կատարս
լեռանց՝ քաղցած և պանդուխտ, և ամենեքեան մեռեալ էինք կենդանաւին
ի յահէ Թամուրին» (էջ 587):*

Դիչ չեն խանգարել գրիչներին նաև կենցաղային անհարմարություն-
ները, հիվանդությունները, ծերությունը և այլն:

«Յարկն յորում կայաք,—հայտնում է Մկրտիչ գրիչը 1302 թվին,—բա-
ցակայ գոլով մածնոյր հանապազ մելանն ի յաւդոյն, ընդ որ յոյժ վշտա-
նայի, ևս և աղմուկ զրուցաց յոլով լինէր մերձ իմ, յորմէ սխալէի» (էջ 7):

Ոսկյա Հորդայի հեռավոր մայրաքաղաք Սարայ-Իերքեյում հաս-
տատված Խաչատուր գրիչը նույնպես տրանջում է իր աշխատանքի պայ-
մաններից՝ «բնական կայանք չունէի ապա ի տեղւոյն ի տեղի կու դե-
գերէի». եւ այլ՝ զի սիրտս վշտացեալ էր, եւ այս աշխարհիս ձմեռն խիստ
է, հաւայն չէ գրագրու լայէիս», գրում է նա (էջ 156):

Գրչության արվեստով պարապողները, տարիներ շարունակ զբաղ-

Ձեռագրերի գրչության ծանր պայմանների մասին արժեքավոր տեղեկություններ
կան նաև մի շարք այլ հիշատակարաններում: Առաքելայական ցանկի շարքում ծանր
և անբարենպաստ պայմանները հարցի զիմաց ցույց են արված այդ տեղեկությունների
էջերը:

վելով ձեռագրերի ընդօրինակութեամբ, ձեթի ճրագի տակ՝ կիսախավարում, մարգարտաշար իրենց տառերը նկարելով, տառապում էին վատատեսութեամբ (ակնոց դեռևս չկար) և այլ մասնագիտական հիվանդութիւններով:

Ստեփան գրիչը հայտնում է, օրինակ, որ «յոյժ պակասեալ էր ճանշ լուսոյ յաչացս» (էջ 169), Հովհաննէս գրիչն աշխատում է «ի ժամ հասեալ ծերութեան, քանդի պատուհանք լուսարանաց պակասեալ և ձեռքս խոպանացեալ դողդոջէր» (էջ 235), Ներսէս Կրակցի գրչին, բացի վատատեսութենից, այլ վշտեր էլ են մորմոքում. «ի վշտալից ժամս դրեցի,— հայտնում է նա,— որ է աչքս պակասել ի լուսի, և ստամոքցաւ յամէն ժամի, և չունէի մխիթարաւոյ ոչ եղբարէ և ոչ յընկերոջի... եւ էր տեղիքս յորում գրէի խիստ եկ և դարձ մարդի» (էջ 274): 1363 թ. Խիզանում աշխատող Հովհաննէս գրիչը հայտնում է, որ «յոյժ վշտալից էր տեղս ի մժեխից և ի ճանճից և յայլոց, որ սոցին նման է» (էջ 459):

Այս և սրանց նման մյուս բազմաթիւ վկայութիւնները, որոնք ցըրված են սույն ժողովածուի էջերում, ուշագրավ են ոչ միայն գրիչների կյանքն ու կենցաղը ուսումնասիրելու համար: Հայ աշխատավոր գյուղացիութեան զանգվածները, գրիչների ու ծաղկողների հետ ապրելով նույն միջավայրում, կրել են ժամանակի նույն դառնութիւնները՝ ավելի ուժգնակի, ապրել են նույն և շատ ավելի դժվար ու ծանր պայմաններում, ուստի և այս տվյալները հնարավորութիւն են տալիս ծանոթանալու ոչ միայն հիշատակագիրների, այլ ընդհանրապես՝ հայ աշխատավոր ժողովրդի վիճակի ու կենցաղի հետ:

«Իսկոն ու վշտաբեր» և «բաղմաթշվառ» պայմաններում կուլտուրական արժեքներ կերտած հիշատակագիրները դեպքերի չոր ու ցամաք գրանցողներ չեն: Նրանցից շատերը ձգտել են իրենց հիշատակարանները շաբադրել պատկերավոր ու ճոխ լեզվով, իսկ ոմանք, ունենալով կարողութիւն և փորձառութիւն, բանաստեղծական գողտրիկ տողերով են հաղորդել իրենց ասելիքը: Այս հատկութիւններով որոշ հիշատակարաններ թւաւորում են նաև գեղարվեստական դրականութեան բնագավառը:

Մխիթար գրիչ Անեցին, որին պատմական իրադարձութիւնները հայրենի քաղաքից հանել ու քշել էին էլիանների մայրաքաղաք Սուլթանիա, 1338 թվին, հաճախ մտաբերում ու մորմոքվում է իր հայրենիքի ու հանգուցյալ ծնողների կարոտով:

«Թիշեմ զգաւառն իմ հայրենին

Ձմայրաքաղաք ամուրն Անին,

Եւ ըստ մարմնոյ իմ ծնողին

Տէր Յակոբա և Սեգային» (էջ 310)

գրում է նա: Այնուհետև նկարագրում է իր ժամանակը, ուշագրավ տեղեկութիւններ հաղորդելով Սուլթանիայի հայ գաղութի մասին, ի վերջո, հատուկ բանաստեղծութեամբ, աշխույժ ու կատակախառն տողեր է նվիրում ձեռագրի գրչութեան պայմաններին:

«Մեծ վտանգի կամ յայս նեղուս,

Ձի խիստ յաղթեց ցաւն մարմնոյս

Եւ ի ձեռացս ի դողալուս,

Այլ չեմ կարել տալ շար գրոյս,

Եւս առաւել ի յայլ շողուս
 Ու ի Թանաքի Թանձրանաբոյս,
 Եւ մանաւանդ ի յայս քնուս,
 Զաւր հասարակ մրափելուս,
 Եւ յանիծեալ այս ճանճերուս
 Ի սնավաստակ ա[յ]ն կենդանուս,
 Որ միշտ նստին ի վերա դրչուս,
 Ծրծեն զթանաքն գրերուս...
 Եղբայր, մեղ մի դնէ ցգերուս,
 Այս տառապեալ 'ւ ողորմելուս.
 Ինչ հնացաւ տարիք մարմնուս
 Պէս-պէս ցաւեր յայտնի ծերուս:
 Օ՛ր թէ լինէր ճար այս նաւուս,
 Որ հասանէր յեղր ի ծովուս...» (էջ 311—312):

Թամուր-Լանկի աշխարհավեր արշավանքների թարմ ազդեցությամբ
 էպիքական շնչով է նկարագրում իր ժամանակաշրջանը Թումա զրիչը:
 Ահա նրա չափածո հիշատակարանից մի հատված.

«... Շուն մի եկեալ խորառանցի, Թամուր անուն միակողմի,
 Բարկութեամբ լցեալ լինի նման իժի և քարբ աւձի...
 Սուգ մեծ եկեալ Հայոց ազգի, զի նա յազգէն մոխանաթի
 Զալատ եհան նա զղուինցի, կաշառ երես բաղում ոսկի,
 Թէ ով ոք գրբիստոս աստուած ասի՝ բաղս՝ չարեաւք չարչա-
 րեսցի...:
 Նոքա [ա]ռին սուր երկսայրի, շրջին քան զշուն կատղած յեր-
 կրի...

Կոտորեցին անխնայելի զաղղս Հայոց և զՎրացի...:
 Զչարութիւնն Թամուրի որ հողածին պաամել կարի» (էջ 589):

Գեղարվեստական արձակի ուշագրավ բազմաթիվ նմուշներ կան հի-
 շատակարաններում: Ծանոթանանք դրանցին մեկի հետ. 1314 թվին Հա-
 յաստանում տարածվում է մորեխը, որը ահոելի վնասներ է պատճառում:
 Սարգիս Թեոդուպոլսեցի գրիչն այդ առթիվ գրում է. «Արդ, յայսմ տար-
 ւոջս եկն մորեխ սաստիկ ի վերայ երկրի, քանզի ոչ ոք ի մերում ժամա-
 նակիս ետես այնպէս և ոչ ի հնուցն պատմեցին մեզ այսպէս խստագոյնս...:
 Քանզի իբրև զհեծեալքս բազում, որ երթայ զաւրն և իջևանին ի գիշերն
 ամենայն, այնպէս գայր յերկունն. և ի վաղիւն, յորժամ շոգանա[յ]ր արևն՝
 յառնէր. և յորժամ յառնէր այնպես էր նմանութիւն նորա, որպէս սաս-
 տիկ ձիւնոյ կամ զանձրևոյ, երթայր և բարձրանա[յ]ր, որ ոչ ոք կարէր
 տեսանել զբարձրութիւն նորա, և ի Թանձրութենէ նորա փոխէր գոյնն ա-
 բեգականն: Գոչէր իբրև զգետ, անցանէր իբրև զքամի, և էր աշխարհ ամե-
 նայն ի տարակուսանք, լային դառնապէս, ողբային, կոծէին, զմոխիրն ընդ
 գլխոցն արկանէին, ծեծէին զերեսս իւրեանց, և ոչ ուստէք եղև փրկու-
 թիւն...» (էջ 102):

Հիշատակարաններն անգնահատելի աղբյուրներ են նաև ԺԴ. դարի լե-
 զուն ուսումնասիրելու համար: Հիշատակագիրները փորձում են, անշուշտ,

գրել զրարար, սակայն շատ քչերին է այդ հաջողվում: Ըստ մեծի մասին նրանք օգտագործում են խոսակցական լեզվի բազմաթիվ տարբեր, դավաճանական այս կամ այն խոսվածքին բնորոշ դարձվածքներ ու տերմիններ, որով և միջնադարյան խոսակցական լեզվի ուսումնասիրության համար մատակարարում են արժեքավոր տվյալներ:

Հիշատակագիրներից շատերը, դիմելով իրենց հետադա ընթերցողներին, աղերսել են մտաբերել ու հիշել իրենց՝ զօր ու գիշեր տքնությամբ ու տառապանքով մեր մատենագրության արժեքավոր գանձերը ընդօրինակողներին:

Այժմ մենք՝ սովետական մարդիկ, երախտագիտությամբ հիշում ենք նրանց, և դնահատում ըստ արժանվույն այն հարուստ ժառանգությունը, որ հասել է մեզ շնորհիվ տյո՛ղ համեստ գործիչների գառն ու գժվարին աշխատանքի:

Մեր ժողովրդի պատմության այդ մռայլ ու մղձավանջային ժամանակաշրջանում ձեռագրերի ընդօրինակության միջոցով մատենագրական արժեքների բազմացումն ու պահպանումը այն մեծ ու գժվարին գործն էր, որ ի վիճակի էին կատարելու և կատարեցին ժամանակի կուլտուրական գործիչները և այնքան սիրով ու արվեստով:

Նրանց թողած բազմաբովանդակ հիշատակարանները լայն չափով օգնելու են մեր ժողովրդի անցյալի պատմությունը մարքս-լենինյան ուսմունքի լույսով շարադրելու գործին:

* * *

Հիշատակարանների մեջ առկա հարուստ նյութերի օգտագործումը պատմական ու բանասիրական աշխատություններում դարավոր պատմություն ունի:

Դերես Ժէ. դարում, Առաքել Դավրիժեցին իր պատմական արժեքավոր դրվածքում* օգտագործել է հիշատակարաններ, հատկապես Հայոց կաթողիկոսների առաջին գիտական ցանկը կազմելու և այլ ժամանակագրական հարցեր պարզելու նպատակով:** Բայց նա այդ բնագավառում ունեցել է նաև իր նախորդները և բազմաբնույն հետնորդները, որոնցից հատկապես արժանի են հիշատակության Մ. Չամչյանը և Դ. Ալիշանը:

Մ. Չամչյանը, իր «Պատմութեան» շատ մասերում, հետոքեն օգտագործել է իր ձեռքի տակ եղած հարյուրավոր հիշատակարանները, դժբախտաբար, չնշելով իր օգտագործած հիշատակարանների հեղինակների, ժամանակի և հիշատակագիրների մասին անհրաժեշտ տեղեկություններ: Դ. Ալիշանը, իր պատմա-աշխարհագրական «Այրարատ», «Շիրակ», «Սիսական», «Սիսուան», ինչպես և մյուս աշխատություններում, ոչ միայն բազմաթիվ տեղեկություններ է քաղել հիշատակարաններից, այլև հաճախ, մեջ է բերել պատմական կարևոր բովանդակություն ունեցող հիշատակարաններից ընդարձակ հատվածներ, և նույնիսկ հրատարակել է մի շարք հիշատակարանների լուսատիպ կամ վիմագիր նմանահանություններ:

* Պատմութիւն Առաքելի վարդապետի Դավրիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884:

** Դավրիժեցին գրում է՝ «զիջմիածնի կաթողիկոսաց անուանս դամենեցուն ի յիշատակաշանաց զրոց հաւաքեցաք...», անդ, էջ 334:

Սակայն ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ մյուս բանասերները, որոնք օգտագործել են իրենց աշխատություններում հիշատակարանների նյութեր, ձեռքի տակ ունեցել են մեզ հասած հայերեն շուրջ 23 հազար ձեռագրերի միայն մի փոքր մասի հիշատակարանները:

Առաջին լուրջ փորձը համեմատաբար մեծ թիվ կազմող ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածու կազմելու ուղղությամբ կատարել է Ղ. Փիրղալեմյանը: Տասնյակ տարիներ, եկեղեցական գործերով շրջելով Թյուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայաբնակ վայրերում, նա անդուկ կերպով ուսումնասիրել է զանազան վանքերում ու մասնավոր անձանց մոտ պահվող հայերեն ձեռագրերը և քաղել է նրանցից հիշատակարաններ ու պատմական արժեք ունեցող այլ վկայություններ: 1878 թվին, իր հավաքած հիշատակարաններին ավելացնելով նաև տպագիր աղբյուրներից իրեն հայտնի հատ ու կենտ նյութեր, Փիրղալեմյանը կազմել է հիշատակարանների մի հարուստ ու մեծարժեք ժողովածու, որն սկսվում է 887 թ. ընդօրինակված նախկին Հազարյան ձեմարանի ավետարանի հիշատակարանով, և ավարտվում է 1596 թ. մի հիշատակարանով: Այդ ժողովածուն այժմ՝ 6273 համարի տակ պահվում է Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետ. Զեռագրատանը (Մատենադարանում):

Ժողովածուի տիտղոսաթերթի վրա գրված է՝ «Եհիշատակարանք կամ նշխարք Պատմութեան Հայոց, հաւաքեալ ի մի յոգնաշան աշխատութեամբ նուստ Ղևոնդ Մ. վարդապետի Տոսպեցւոյ՝ Վարագայ վանուց միարանի...: Յամի տեառն 1378 և ի մերս ՌՅԻԷ. Թուականի, յամսեանն 10.22 փետրվարի, յաւուրն ուրբաթու... սկիզբն արարի գրութեան (իմա՝ մաքրագրութեան) սորին, ի Մանչեստեր վաճառաշահ քաղաքն Բրիտանիոյ...»:

Մեր Մատենադարանում պահվում է նաև Փիրղալեմյանի այդ ժողովածուի նախնական օրինակը (Զեռագիր. № 6332), որը, սակայն, չի պարունակում այն բոլոր նյութերը, որոնք կան նախորդի մեջ:

Փիրղալեմյանի օգտագործած ձեռագրերի մի զգալի մասը գոհ է զնացել թուրքական վայրագ բռնակալների հրին ու սրին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում: Նվ եթե չլինեք նրա կազմած այս ժողովածուն, մենք այժմ տեղեկություն չեինք ունենա այն ձեռագրերի մասին, որոնք մեզնից ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ պահվում էին Թյուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական նահանգներում: Փիրղալեմյանին հաջողվել է տպագրությամբ լույս ընծայել իր ժողովածուի միայն մի մասը՝ 1393—1467 թ.թ. հիշատակարաններով՝ «Նօտարք Հայոց» խորագրի տակ (Կ. Պոլիս, 1883 թ.): Հրատարակության Կանխարանում հեղինակը հայտնում է, որ «թէպէտ դոն ի ձեռս իմ յիշատակարանք և այլ օրինակութիւնք յառաջ քան զայդ թուական, որպէս և յամէ անդի և այսր, դորս թողաք ակամայ՝ վասն ինչ-ինչ պատճառաց, նոյնպէս և վասն ծախուց տպագրութեան»:

Մենք սոյն ժողովածուն կազմելիս, օգտագործել ենք Փիրղալեմյանի և՛ ձեռագիր և՛ տպագիր ժողովածուները, քաղելով նրանցից ԺԴ. դարում գրված 55 հիշատակարան:

Փիրղալեմյանի օգտագործած ձեռագրերից շատերը, վտարանդի ու պանդուխտ հարյուր հազարավոր հայերի նման, հայրենադարձ են եղել և այժմ պահվում են մեր Պետ. Մատենադարանում: Ուստի, մենք հնարա-

վորութիւնն ունենք համեմատելու նրա ժողովածուի մեջ մտած հիշատակարաններին շատերը իրենց բնագրերի հետ: Այդ համեմատութիւնը, ցավոք, ցույց է տալիս, որ բազմադրույն բանասերը, ամբողջական հիշատակարանների փոխարեն, հաճախ, իր ժողովածուում տվել է միայն նրանց բովանդակութեան կարեւոր մասերի համառոտ շարադրանքը:

Յույց տալու համար փոխդաւեմյանի կատարած խմբագրութիւններին ընդհանրապէս մեղ զուգահեռ սյունակներով մեջ բերելու 1372 թվին Ստեփանոս զրչի կողմից ընդօրինակված ավետարանի հիշատակարանի սույն ժողովածուում հրատարակված բնագիրը և Փիրզալեմյանի ժողովածուում գտնվող նրա համառոտութիւնը:

Հիւստոնիոս, № 622, էջ 505—506

Փիրզ. ժողովածու. ՉԼԸ. № 6273, էջ 166

... Արդ, ես՝ նուստ հոգս Ստեփանոս... շնորհիւն աստուծոյ և ողորմութեամբ նորին գրեցի բոլորք և զկենսունակ աւետարանս ի յիշատակ մեր և նախնաց, և ծնաւորաց, և ամենայն երախտաւորաց մերոց, և ի պայծառութիւն սրբոյն եկեղեցւոյ և ի գուարճութիւն մանկանց նորին:

Գրեցաւ. սա ի թուականութեան Հայոց ՊԻԱ. (1372), ի Դարանաղեաց զաւառիս Կամխայ, հանդէպ սրբոյ զերեզմանի լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, ի սուրբ և զերահուշակ անապատս, որ կոչի Աւաղ, և Կարապետին Յովհաննու, և բաղմահաւաք սուրբ Նշարացս, որ աստ [կան]:

Արդ... աղաչեմ յիշեցէք սրտի մտաւք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զվցուն և զխոշոր գրչակս զՍտեփանոս...:

Յիշեցիք և զծնաւդսն մեր՝ զՍտեփանոս քահանայն և զամենայն աղագատոհմ, որք յուսով առ Քրիստոս են փոխեալ: Յիշեցիք զներսէս հարազատ եղբայր մեր: Յիշեցիք զճշնագիտաց, զառաքինասէր հայր Կիւրակոս՝ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս, որ բաղում բարութեանց աւելիք եղև մեղ և բաղմաց, որոյ տէր աստուած վարձահատոյց լիցի ի զալստեան իւրում: Յիշեցիք և զմիաբանութիւն եղբայրութեանըս, որ կան ասա առաքելն և սուրբ վարուք...:

Փառք անսկզբնականին հօր և որդւոյ նորա միածնի և ամենասուրբ հոգւոյն՝ ելողի նորին էութենէ. և գրեցաւ լաւետարանս ձեռամբ Ստեփանոս կրօնաւորի, ի խնդրոյ հարազատ եղբօրն իւրոյ Ներսէսի)* ի թուականութեան Հայոց ՊԻԱ. ի սուրբ և զերահուշակ անապատս, որ կոչի Աւաղ [վանք], ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ Աստուածածնի և Կարապետին Յովհաննու և սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային և սրբոց առաքելոցս, և բաղմահաւաք սուրբ Նշարացս, և կենսակիր սուրբ Նշանացս, ի Դարանաղեաց զաւառիս Կամխայ, հանդէպ սրբոյ զերեզմանի լուսաւորչին Գրիգորի, յառաջնորդութեան սրբոյ ուխտիս տեառն Կիրակոսի**

* Փակագծերի մեջ առնված հատվածը Փիրզալեմյանը գրել է կարմիր թանաքով: Այդպես է վարվում նա իր կողմից մտցված նախագասութիւնները և բառերը բնագրից անջատելու համար:

** Հմտ. նաև № 668 հիշատակարանի հետ, ուր նաև հետևյալ համառոտութիւնը՝ «Փառք միայնում... բայց գրեցաւ սա ի դուռն սուրբ զամբարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և Սաղեմա սուրբ Նշանին և սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Կարապետին, ի թվին Հայկազեան սեռի ՊԻ. (1381), զծողիս Տաւների» (Փիրզ. ժողովածու, ձեռագիր № 6273, էջ 169):

Ինչպես ակնհայտ է, Փիրղալեմյանը կաշկանդված չի դգացել իրեն հիշատակարանի շարադրանքը փոխելու և այն համառոտելու գործում, այնուամենայնիվ, նա հիշատակարանի հիմնական բովանդակությունը ճիշտ է ներկայացրել, ուստի և նրա ժողովածուի հիշատակարանները, որոշ վերապահումով, ի վիճակի են ըստարար չափով փոխարինելու իրենց կորած ընագրերին:

Փիրղալեմյանը չի պահպանել նաև իր հավաքած հիշատակարանների ուղղագրությունը. այդ նրա ժողովածուի (և ընդհանրապես Ժ. Պարում հրատարակված համարյա բոլոր սկզբնաղբյուրների) մյուս թերությունն է: Նա, օրինակ, միշտ գրում է «յօրինեալ», «համառօտ», «տօմար» և այլն, երբ բնագրում համապատասխան բառերը գրված են «յարի՛եալ», «համառաւտ», «աւամար» կամ «տումտը» ձևերով: Փիրղալեմյանն ասելիորդ է համարել նաև նշել, թե բերվող հիշատակարանը ձեռագրի օր էջերի վրա է գրված և այլն:

Հիշատակարանների հավաքման ու հրատարակման գործում մեծ վաստակ ունի նաև անվանի բանահավաք Գ. Սրվանձայանը. Նա նույնպես իր շրջագայությունների ընթացքում այցելել է Թուրքիայի հայաբնակ շրջանները (Բագեշ, Վան, Մանաղկերա, Նրգնկա, Կամախ, Ալշ, Խարբերդ, Ջմշկածաղ, Բալու, Տիգրանակերա և այլն), եղել է հեռավոր վանքերում ու գյուղերում և ընդօրինակել է իրեն հանդիպած ձեռագրերի հիշատակարանները, նկարագրել է պատմական ուշագրավ հուշարձանները, գրել է առել ժողովրդի երգն ու հեքիաթը:

Իր տարիների աշխատանքի արդյունքը ձեռագրերի ու ուղեփաստիքային գծով նա հրատարակել է «Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ» աշխատության մեջ, որի Ա. հատորը հրատարակվել է 1879 թ. Բ. հատորը՝ 1885 թ., Կ. Պոլսում: Մեզ համար հատկապես արժեքավոր են Բ. հատորում՝ «Ձեռագիրք և յիշատակարանք» զլխի ասի, բերված ավելի քան 350 ձեռագրերի նկարագրությունները և հիշատակարանները:

Ցավով, Սրվանձայանը նույնպես հիշատակարանները հրատարակել է ոչ թե անադարտ բնագրերով, այլ տեղ-տեղ համառոտել է, տարբեր հատվածներ կցկցել է միմյանց և խմբագրել է ոճն ու շարադրանքը:

Հայերեն ձեռագրերի նկարագրության և հիշատակարանների հրատարակության գործը պատշաճ գիտական հիմքերի վրա դրեց հայագետ Հ. Տաշյանը, 1891 թվին հրատարակելով Վիեննայի նախկին կայսերական Մատենադարանի, իսկ 1895 թ. Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի օրինակելի՝ ցուցակները:

Նրան հետևեցին ուրիշները, և մի երկու տասնամյակի ընթացքում հրատարակվեցին հայերեն ձեռագրեր ունեցող մի շարք հաստատությունների ու մատենադարանների ժողովածուների ցուցակները (Հռոմի, Մյունխենի, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, Գողթն գավառի, Թավրիզի, Թեհրանի, Նոր Բայազետի, Օքսֆորդի, Բրիտանական թանգարանի, Վասպուրականի և այլ վայրերի): Որպես կանոն այդ ցուցակների մեծ մասում ամբողջությամբ մեջ են բերված նաև նկարագրվող ձեռագրերում եղած բոլոր հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները:

Հայոց պատմության ու բանասիրության հարցերով զբաղված մասնագետները, ձեռքի տակ ունենալով վերոհիշյալ ցուցակները և աշխատելով

անձամբ ձեռագրական ժողովածուների վրա, սկսեցին իրենց աշխատութ-
յուններում ավելի մեծ չափով օգտագործել հիշատակարանների հաղոր-
դած պատմական ավյալները: Բայց հիշատակարանները ցրված էին տար-
րեր ժողովածուների ու ամսագրերի մեջ, և ժամանակագրական հերթա-
կանությամբ չէին դասավորված: Այս հանգամանքն արգելակում էր, և
շարունակում է արգելակել, հիշատակարանների լայն օգտագործմանը
այն բոլոր հարցերի լուսարանման համար, որոնց մասին նրանցում կան
արժեքավոր նյութեր:

Բացի այդ, շնորհիվ այն բանի, որ մեր Պետ. Մատենադարանի ձե-
ռագրերի ցուցակը մինչ այժմ չի հրատարակված, այդ հարստությունն ժո-
ղովածուի հիշատակարանների մեծ մասն անմատչելի էր դիտական աշ-
խատանքով դրադված մասնագետների լայն շրջաններին:

Վերոհիշյալ նկատառումներով Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
Ակադեմիայի Պատմության Ինստիտուտը, 1948 թվին, հանձնարարեց ինձ ի
մի հավաքել և պատրաստել հրատարակության մեր Մատենադարանում պահ-
վող ԺԴ. և հետագա դարերի բոլոր հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները:

Առաջնահերթ համարվեց ԺԴ. և ԺԵ. դարերի հիշատակարանների հա-
վաքումն ու հրատարակությունը, որովհետև, ինչպես հայտնի է, դրանք մեր
պատմության ամենամոռի դարերն են: ԺԵ. դարից մեզ հասել է միայն
Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Թամուր-Լանկի» (հրա. Փարիզ, 1860)
աշխատությունը, որը, չնայած իր կարևորության, ընդգրկում է միայն
ԺԴ. դարի վերջի և ԺԵ. դարի սկզբի քաղաքական անցուղարձերի պատ-
մությունը, այն էլ աշխարհագրական ու պատմական նեղ շրջանակով վերց-
րած:

Ահա մեզ հանձնարարված այդ աշխատանքի արդյունքն է ԺԴ. դարի
հիշատակարանների սույն ժողովածուն:

* * *

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների սույն ժողովածուի մեջ ժա-
մանակագրական հերթաշարով դասավորված են 1301—1400 թթ. և ԺԴ.
դարում գրված որոշակի տարեթիվ չունեցող բոլոր այն ձեռագրերի հի-
շատակարանները, որոնք մատչելի են եղել մեզ իրենց բնագրերով կամ
նկարագրված են ձեռագրերի անտիպ ու հրատարակված ցուցակներում և
առանձին աշխատությունների մեջ:

Ստորև նշում ենք մեր կողմից օգտագործված ձեռագրական ժողո-
վածուները և ձեռագիր ցուցակները:

1) Հայկական ՍՍՌ Միներալոգիայի Սովետին կից Պետ. Ձեռագրատան
(Մատենադարանի) հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն, բաղկացած շուրջ
10,000 ձեռագրերից:

Սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկված 845 հիշատակարաններից 513-ը,
այսինքն՝ ամբողջի ավելի քան 600/-ը Պետ. Մատենադարանի ձեռագրե-
րից են:

2) Վրաստանի Ս. Ն. Ջանաշվիլի անվան Պետ. Թանգարանի* Ձեռագրա-

* 1949 թ. հունիսին, գործուղվելով Թբիլիսի, ծանոթացա Թանգարանի և Արխիվի
հայերեն ձեռագրերի հետ և կազմեցի նրանց համառոտ ցուցակը:

կան բաժնի հայերեն ձեռագրերի ժողովածուն, բաղկացած 207 ձեռագրերից, դրանցից ԺԴ. դարում են գրված 5-ը:

3) Վրաց. ՍՍԽ Պետ. Կենտրոնական Պատմական Արխիվի (Ֆոնդ 233) 36 հայերեն ձեռագրեր, որոնցից միայն մեկը գրված է ԺԴ. դարում:

4) Թիֆլիսսարնակ պրոֆ. Դ. Պ. Դորգենի սեփական զրադարանի հայերեն 12 ձեռագրեր, որոնցից 2-ը գրված են ԺԴ. դարում:

5) Դ. Փերգալեմյանի կաղմած հիշատակարանների ժողովածուն, որի սեպղիր և մաքրագիր օրինակները պահվում են Պետ. Մատենադարանում, առաջինը՝ 6332, իսկ երկրորդը՝ 6273 համարների աակ: Այդ ժողովածուից քաղել ենք ընդամենը 55 հիշատակարան:

6) Հանգուցյալ պրոֆ. Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանի կաղմած ճեղարագրութիւն Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ և այլ վանքերի ու մասնավոր անձանց մոտ գտնվող հայկական ձեռագրերի անտիպ ցուցակը, որը պահվում է Հայկական ՍՍԽ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության Ինստիտուտի արխիվում (գործ № 48): Ցուցակում նկարագրված են 580 հայերեն ձեռագրեր, որոնցից քաղել ենք ԺԴ. դարի 20 հիշատակարան:^{*}

7) Ե. Լալայանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի և աշխատության առաջին պրակի (հրա. Թիֆլիս, 1915 թ.) անտիպ շարունակութունը, որի մեջ ըստ վստահելի տվյալների, պետք է լինեին ոչ պակաս քան 1048 ձեռագրերի նկարագրություններ (№№ 481—1529), սակայն Պետ. Պատմական Թանգարանի Աղագրական բաժնի Ե. Լալայանի արխիվում, այժմ, պահվում է միայն մի թղթապանակ (№ 134), ուր գտնվում են միայն №№ 481—708 ձեռագրերի նկարագրությունները: Մեզ, ցավոք, չհաջողվեց պարզել, թե որտեղ է գտնվում Լալայանի անտիպ ցուցակի սլուս՝ մեծագույն՝ մասը, շուրջ 822 ձեռագրերի նկարագրություններով և հիշատակարաններով: Ցուցակի մեր օգտագործած մասից քաղել ենք ԺԴ. դարի 5 հիշատակարան:

8) Մատենադարանի Արխիվում պահվող երկու անտիպ ցուցակները՝ ա) General Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford—Օքսֆորդի Բոդլյան գրատան 132 հայերեն ձեռագրերի մանրամասն ցուցակ (Արխիվային բաժին, «Անհատական արխիվներ» ֆոնդ, թղթապանակ 119—122),^{**}

բ) Catalogue of the Armenian Manuscripts in the sir John Rylod's Library at Manchester—Մանչեստրի 24 հայերեն ձեռագրերի ցուցակ (Արխիվ. թղթ. 118):

Այս երկու ցուցակների մեջ նկարագրված ձեռագրերից ԺԴ. դարից են 13-ը:

Այսպիսով, ձեռագիր աղբյուրներից են քաղված սույն ժողովածուի 845 հիշատակարաններից 614-ը, այսինքն ամբողջի մոտ 73⁰/₁₀-ը:

^{*} Ցուցակում նկարագրված է նաև մի ձեռագիր՝ գրված 1333 թ. Խաչատուր սարկավադի կողմից, Աճառա գավառում: Սակայն, ցավոք, այդ ձեռագրի հիշատակարանը այժմ տեղում չի գտնվում:

^{**} Հայերեն ձեռագրերի այս ժողովածուն նկարագրել են նաև Ս. Պարոնյանն ու Ֆր. Կոնիքերը և հրատարակել են 1918 թ. Օքսֆորդում: Սակայն հրատարակված այդ ցուցակի համեմատությամբ վերահիշյալ ցուցակն ունի մի շարք առավելություններ, ուստի հիշատակարանները քաղել ենք նրանից:

Տպագիր աղբյուրներից օգտագործել ենք հետևյալները (սկզբից տալիս ենք աղբյուրների ընդարձակ վերնագրերի փոխարեն սույն ժողովածուի մեջ օգտագործած մեր համառոտաղբյուրությունները)։

1) Ագուլիս—Նկարագրութիւն և յիշատակարանք ձեռագրաց ս. Թովմայ առաքելոց վանուց և ևկեղեցեացն վերին Ագուլեաց, ևկեղեցւոյն Տանակերա դեղջ և անձանց մասնաւորաց—«Արարատ» ամսագիր, 1911 թ.

2) Ալիշան, Այրարատ—Այրատատ. րնաշխարհ. Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890.

3) Ալիշան, Հայապատում—վենետիկ, 1901.

4) Ալիշան, Սիսական—Սիսական (տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի), Վենետիկ, 1803.

5) Ալիշան, Սիսուան—Սիսուան, համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ և Լեւան Մեծագործ, Վենետիկ, 1885 թ.

6) Բախուրան, Կիպրոս—Բախուրան, Կիպրոս կղզի, ա. աշխարհագրական և պատմական տեսութիւն, Բ. Հայ գաղթականութիւն, Նիկոսիա, 1903.

7) Bibl. Nation.—Catalogue des Manuscrits Arméniens et Géorgiens de la Bibliothèque Nationale, par Frederic Macler, Paris, MDCCCXVIII.

8) Բրիտ. Բանգարան—A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, by Frederick C. Conybeare, London, 1913.

9) Գողթն—Ծ. Հալայան, Օրգուրադի կամ Վերին Ագուլիսի ոստիկանական շրջան և կամ Գողթն—«Աղագրական Հանդէս», գիրք XII, Թիֆլիս, 1905 թ. էջ 109—173.

10) Գովրիկյան—Գր. Գովրիկեան, Դրանսիականիոյ Հայոց Մետրոպոլիսի կամ Նկարագիր Կերլա հայաքաղաքի ի գիր և ի պատկերս, Վիեննա, 1896.

11) Թավրիզ—Հ. Աճառեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Թավրիզի, Վիեննա, 1910.

12) Թորոս Աղբար. Ա.—Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար. Հայաստանի ճամբորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879.

13) Թորոս Աղբար. Բ.—Նախորդի Բ. մասը, Կ. Պոլիս, 1885.

14) Թօփեան—Յ. Թօփեան, Յուդակ ժողովածուաց Դագեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ. (1878—1898), Վաղարշապատ, 1900.

15) Կայսր. Մաաեմ. Վիեն.—Յուդակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա, կազմեց Յ. Յակովրոս Տաշեան, Վիեննա, 1891.

16) Հալէպ, սր. Մեկ.—Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն մանկանց եկեղեցւոյ և մասնաւորաց. կազմեց Արտաւազդ Սիւրմէեան, Երուսաղէմ, 1935.

17) Հալէպ, Անրիլ և մասն.—Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի և Անթիլիասի ու մասնաւորաց, Բ. հատոր, կազմեց Ա. Սիւրմէեան, Հալէպ, 1936.*

* Այս ցուցակում, № 37-ի ասկ, նկարագրված է մի Գանձարան, որն, ըստ հղատարակչի, ընդօրինակված է 1380 թվին։ Մենք այդ ձեռագրի հիշատակարանը չմոծեցինք մեր ժողովածուի մեջ, որովհետև իրականում այն գրված է ոչ թե 1380, այլ 1423-ին։ Հիշատակարանում գրված է «Աղգիս Հայոց թըւականին կրկին քառակ 'ւ երկու հարիւրին, և թանասուն երկու ամին գրեցաւ Գանձ...»։

18) Հոռմ—Յովհ. վրդ. Միսքեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Վաթիկանու ի Հոռմ—«Հանդէս Ամսօրեայ», 1892 թ.

19 Ճանիկյան—Յ. Կ. Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895.

20) Մատեն. Հայկ. քարգմ.—[Գ. Զարպահանալեան], Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889.

21 Նստարք Հայոց—Նօտարք Հայոց, հաւաքեալ հւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Դեռնդ Վարդապետի Փիրղալիմեան Տսրեցւոյ, Վարադայ վանուց վանականի... Կ. Պօլիս, 1883* թ.

22) Զալալեան—Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ Սարգիս վարդապետի Զալալեանց, մասն Ա., Տիֆլիս, 1842.

23) Սեբաստիա Ս. Նշան—Թ. Գուշակեան, Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա—«Հանդէս Ամսօրեայ», 1923 թ.

24) Սմբատեանց, Երեմիայ—Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երեմիայի և շրջակայից նորա, Տիֆլիս, 1904.

25) Վասպ.—Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց Երուանդ Հալայեան, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915.

26) Վենետ. Ա.—Բ. Սարգսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Ա., Վենետիկ, 1914.

27) Վենետ. Բ.—Նախորդի Բ. հատորը, Վենետիկ, 1924:

28) Վիեն.—Յուդակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յովնոս Տաշեան, Վիեննա, 1895.

29) Քօսեան—Յակոբ Քօսեան, Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, հատոր Բ., Վիեննա, 1899:

Վերոհիշյալ ցուցակների ցանկից բացակայում են Սեանի (1892 թ. Ն. Մառ) Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի (1893 թ. Ստ. Կանայանց), Կաբինի Սանասարյան վարժարանի (1909 թ. Հ. Աճառյան), Նոր Բայազետի (1924 թ. Հ. Աճառյան) և այլ վայրերի հրատարակված ցուցակները, ինչպես և մի շարք աշխատություններ, որոնց մեջ կան Ժ. Գարի ձեռագրերի նկարագրություններ ու հիշատակարաններ, որովհետեւ նրանց մեջ նկարագրված ձեռագրերը այժմ պահվում են մեր Պետ. Մատենադարանում և մատչելի են եղել մեզ բնագրերով:

Հիշատակարանների սույն ժողովածուն զերծ չէ, և չէր էլ կարող զերծ լինել թերություններից, որովհետեւ հայերեն ձեռագրերի ամենահարուստ ձեռագրատներից մեկի՝ Երուսաղեմի Ս. Յակոբի վանքին կից Մատենադարանի, ձեռագրերի ցուցակը մինչ այժմ չի հրատարակված*, իսկ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ժողովածուի մայր ցուցակի միայն Ա. և Բ. մասերն են հրատարակված, ընդամենը 319 ձեռագրերի նկարագրությամբ:

* Վերջերս, երբ սույն ժողովածուի մի մասն արդեն տպված էր, հայտնի դարձավ, որ Ա. Սուրմեյանը հրատարակել է Երուսաղեմի մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի մայր ցուցակի առաջին պրակը և Նվրդայի այլևայլ թանգարաններում ու գրադարաններում ցրված հայերեն ձեռագրերի ցուցակը: Մենք հնարավորություն չունեցանք օգտագործելու այդ ցուցակներում եղող Ժ. Գարի հիշատակարանները: Չկարողացանք ձեռք բերել և օգտագործել նաև 1920, 21, 22, 27 և 1930 թթ. "Revue des etudes Armeniennes" ամսագրի էջերում Ֆ. Մակլիբի հրատարակած Նվրդայում գտնվող շուրջ 50 հայերեն ձեռագրերի նկարագրությունները: Սրանց մեջ, ըստ տեղեկությունների, Ժ. Գարից են մեկ-երկու ձեռագրեր:

Հանդանալի է, որ մենք հնարավորություն չունենինք ժողովածուն հարստացնելու Երուսաղեմում և Վենետիկում պահվող ԺԴ. դարի բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններով:

Հայտնի է, որ Փարիզի ազգային գրատանը, Տյուրենզենի համալսարանում, Իեսլինում, Բուդապեշտում, Լվովում և այլ վայրերում նույնպես կան ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրեր, հայտնի են նաև այդ ձեռագրերի մասին որոշ տվյալներ, սակայն նրանց մասին մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներում հիշատակարանները չեն հրատարակված, և մենք հնարավորություն չունեցանք օգտագործելու նաև այդ հիշատակարանները*:

Անշուշտ է նշել նաև, որ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը, Հ. Տաշյանի ցուցակի հրատարակությունից (1895 թ.) հետո, հարստացրել է իր Մատենադարանը հարյուրավոր նոր ձեռագրերով, որոնց ցուցակը՝ կաղմված Հ. Ոսկյանի կողմից, դեռևս չի հրատարակված:

Անշուշտ. ԺԴ. դարի մի քանի ձեռագրեր պետք է լինեն Լենինգրադում գտնվող մի քանի հարյուր հայերեն ձեռագրերի շարքում, սակայն, ցավոք, մենք պատենություն չենք ունեցել ծանոթանալու այդ ձեռագրերի հետ:*

Այսպիսով, ԺԴ. դարի հիշատակարանների սույն ժողովածուի հրատարակությունը, որը պարունակում է 845 արժեքավոր հիշատակարաններ, չեն սպառվում այդ դարում գրված բոլոր հայերեն հիշատակարան-

* Նրանց մասին հետաքրքրվողը համառոտ տեղեկություններ կարող է քաղել հետևյալ աղբյուրներից 1) Catalogue des Manuscrits Arméniens et Géorgiens de la Bibliothèque Nationale, par F. Macler, Paris, 1908. (ԺԴ. դարից են № 66—Շարակնոց, 1319 թ., № 67—Շարակնոց, 1341 թ., № 79—Դանաբարան, 1361 թ., № 80—Դանաբարան, 1380 թ., № 95—Ժողովածու, 1400 թ. № 119—Ճառք Դր. Նաղիսդացու, 1319 թ. № 120—Տօնական, 1362—1380 թթ., № 121—Ժողովածու, 1386 թ. № 122—Ժողովածու, ԺԴ. դար, № 180—Ցայմաուրք, 1316 թ., № 281—Բանք չափաւ ներսխի Շնորհալոյ, 1374 թ.), 2) Verzeichnis der Armenischen Handschriften der Königl. Universitätsbibliothek zu Tübingen, von Franz Nikolaus Finck und Levon Gjandschekian Tübingen, 1907. (ԺԴ. դարից են՝ № Ma XIII. 2—Աւետարան, 1313 թ., № 10—Մեկնութիւնք, 1313 թ., № 22—Շարակնոց, 1316 թ. № 52—Թուղթ ընդհանրական, 1313 թ.) 3) Սրվանձտյանցի «Թորոս Աղբաբի» Բ. հատորում տեղեկություններ կան Արդնի բարձրահայաց սուրբ Աստուածածնի վանքի ԺԴ. դարի օ ձեռագրերի մասին (դրանք են № 44—Վարք Ծաղրի ճգնաւորի շարքի թվ. ՉԳԸ (1319), ի գաւառս Վայոց ձորոյ, ի վանս Դլաձոր, № 67—Աւետարան շարքի թվ. Նայոց Պ. (1351)․ ի Հոռմկլայ, № 113—Աւետարան շարքի թվ. ՊԺ. (1361), ի քաղաքն Համիթ, № 119—Աւետարան շարքի թվ. ՊԺԲ. (1363), № 120—Մեկնութիւն գործոց առաքելոց, 1310 թ.), 4) Ս. Քոլանջյան, Թումինահայոց մտքի գանձարան «Հայ մշակույթի տունը»—«Էջմիածին», 1948թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 60—61. (համառոտ տեղեկություններ է տալիս մի շարք հայերեն ձեռագրերի մասին, որոնցից ԺԴ. դարի են երկուսը՝ 1313-31 թթ. Կարապետ գրչի կողմից Երուսաղեմում գրված մի շառք և 1351 թ. Կաֆայում գրված մի Աւետարան):

Սրանցով, անշուշտ, չեն սպառվում դանադան պարբերականներում և բանասիրական աշխատություններին մեջ, այլևայլ առիթներով հիշատակված ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերը: Դրանց թիվը շատ է, իսկ չոր թվարկումը՝ մեր նպատակների տեսակետից անօգուտ:

* Մոսկվայում՝ Լենինի անվան գրադարանի ձեռագրական բաժնում, Պատմական Թանգարանի ձեռագրական բաժնում և Արևելյան արվեստների Թանգարանում, պահվում են շուրջ 40 հայերեն ձեռագրեր: 1947 թվին ծանոթացել ենք այդ ձեռագրերի հետ և կաղմել նրանց համառոտ ցուցակը: Դրանց շարքում ԺԴ. դարի ձեռագրեր չկան:

ները: Պետք է հուսալ, որ վերը նշված բոլոր հավաքածուների օգտագործմամբ հնարավոր կլինի այդ թիվն ավելացնել և հասցնել առնվազն 1000-ի:*

* * *

Հիշատակարանները սույն ժողովածուի մեջ շարադասված են ժամանակագրական հերթականությամբ: Գրության թվականները որոշելիս, ամենուրեք, առաջնորդվել ենք «Հայոց մեծ տոմարի» թվականով, որի առաջին տարին համընկնում է մեր թվարկության 552 թվին:

Այդպես ենք վարվել, որովհետեւ հիշատակարանների ճշող մեծամասնության մեջ գրության ժամանակը ցույց է տրված միայն Հայոց թվարկությամբ:

Անշուշտ կան, և ոչ քիչ թվով, հիշատակադիրներ, որոնք հայոց թվականին զուգահեռ նշել են նաեւ տարեթիվն ըստ փրկչական թվականի: Սակայն նման դեպքերում նույնպես առաջնորդվել ենք «Հայոց թվականի» տվյալով, որովհետեւ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների կողմից համատարած գործածության մեջ գտնվող թվարկությունն գոյություն ունենալու Այս հարցի կապակցությամբ ուշագրավ է Մարկոս գրչի հիշատակարանը, որի մեջ ձեռագրի գրչության տարեթիվը հայտնված է այսպես՝ «Ի թվարեթուիւնն ի ծննդենէն Քրիստոսի ըստ Հայոց հաշուի ՌՅԴ. (1390), եւ ըստ Յսւնաց՝ ՌՅԴԶ. (1396), եւ ըստ Փռանդաց ՌՅԶԸ. (1388), եւ ըստ Ասորոց՝ ՌՅՀԺԱ. (1381), և ըստ Հարեթական տոմարիս հայոց՝ ՊԼԷ. (1388)» (էջ 575):

Ինչպես ակնհայտ է, Մարկոս գրչը շատ որոշակի տարբերել է քրիստոնեական թվականը ըստ Հայոց հաշուի, ըստ Յունաց հաշուի, ըստ Փռանդաց հաշուի և այլն: Բայց ոչ բոլոր հիշատակագիրներն են տարբերել այդ, ինչպես և ոչ բոլոր բանասերները, որոնք ժամանակագրական ու տոմարագիտական հարցերով են զբաղված: ** Այսպիսով, ստեղծվել է մի խառնաշփոթություն, որից դուրս գալ կարելի է միայն առաջնորդվելով «Հայոց մեծ տոմարի» թվականով, գումարելով նրան 551:

Հիշատակարաններում ամսաթվերը, մեծ մասամբ, հայտնված են կամ ըստ հուլյան տոմարի (հունվար—դեկտեմբեր) և կամ ըստ Հովհան Սարկավագի մշակած անշարժ տոմարի: Սարկավագադիր տոմարի ամսանորը՝ նավասարդի 1-ը, միշտ համապատասխանել է հուլյան տոմարի օգոստոսի 11-ին (այս համադրությամբ են կազմված եկեղեցական գրքերը՝ «Գանձարանները», «Յայսմտուրքները» և այլք): Սակայն, հակառակ բանասիրության մեջ ընդունված կարծիքի, ըստ որի 1318 թվից հետո հայկական շարժական տոմարը գործածությունից դուրս է եկել, ԺԴ. դա-

* Լենինգրադում պահվող հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները և ԺԴ. դարի մի քանի այլ հիշատակարաններ հնարավորություն կունենանք հրատարակելու հիշատակարանների ժողովածուի հաջորդ հատորի (ԺԵ. դար) հավելվածում:

** Միջնադարյան պատմական ու ժամանակագրական աղբյուրներն օգտագործելիս, միշտ պետք է հիշել, որ հայերի կողմից օգտագործված քրիստոնեական թվարկությունը, այժմ համատարած օգտագործման մեջ գտնվող թվարկությունից երկու տարով առաջ է ընկած եղել, ուստի որևէ պատմական դեպքի ժամանակը որոշելիս, եթե նրա թվականը ըստ Հայոց հաշվի է տրված, պետք է առաջարկված թվականից երկու տարի դուրս գալ:

րում կան հիշատակագիրներ, որոնք համառոտ են կիրառում են կամ միայն հին՝ շարժական տոմարը և կամ ամսաթիվը հայանում են երկու կամ մի քանի տվյալներով՝ ըստ շարժական և ըստ անշարժ տոմարների:

Այսպես, օրինակ, № 412 հիշատակարանը գրված է թի թվ. 27Ա. (1342). ի մարտի է. (7), սահմի ի ժԲ. (12)՝ (էջ 332). 1342 թվին Նավասարդի 1-ը շարժական տոմարով համընկել է դեկտեմբերի 26-ին, ուստի և սահմի ամսվա 12-ը, իրոք, համապատասխանում է մարտի 7-ին: № 687 հիշատակարանը գրված է 1384 թվի Մյուստոս Ի՛. (27), ահկի ժԶ. (16)՝ Մեծ Հայոյն, և Եբրայեցւոց Թ. (9), և Սարկաւագին՝ նաւասարդ ժէ. (17)՝ (էջ 551): Այստեղ Վահկի ժԶ. (16)՝-ը շարժական տոմարի ամսաթիվն է, իսկ Վահկի ժԶ. (17)՝-ը՝ սարկավագագիր կամ անշարժ.*

Այսպիսով, հիշատակարաններն օգտագործելիս պետք է ի նկատի առնել նաև այս հանգամանքը, և ամեն մի կոնկրետ դեպքում որոշել, թե ինչ տոմարով է առաջնորդվել հիշատակագիրը:

Ժողովածուի մեջ, միևնույն տարեթվի հիշատակարանները շարանակարգով նույնպես առաջնորդվել ենք ժամանակագրական սկզբունքով, իսկ երբ հիշատակարանների ամսաթվերը հայտնի չեն եղել, արժեքավոր ու հետաքրքիր տվյալներ պարունակող հիշատակարանները դրել ենք մյուսներից առաջ:

ԺԴ. դարում գրված, բայց որոշակի տարեթվեր չունեցող հիշատակարանները մասամբ գտել են իրենց դրուժյան հավանական կամ մերձավոր տարեթվերը պատմվող հայտնի քաղաքական դեպքերի կամ ծանոթ գրիչների, ծաղկողների և հիշատակված այլ անձանց միջոցով: Իսկ այն հիշատակարանները, որոնց դրուժյան մերձավոր ժամանակի որոշման համար որևէ կովան չենք գտել, այդպիսիք աեղադրել ենք ժողովածուի վերջում՝ ԺԴ. դարի անթվական հիշատակարաններ՝ խորագրի տակ: Այս բաժնում հիշատակարանները շարադասված են հիշատակագիրների անվանց այբբենական կարգով:

Հիշատակարանների ուղղագրությունը պահպանել ենք նույնությամբ, առանց նույնիսկ աննշան շեղումների.*

Տառասխանները մատնացույց ենք արել օգտագործելով շղագիր տառեր:

Բոլոր կարգի համառոտագրություններն ու հապավումները (պատվոգրեր, գաղափարագրեր և այլն) բաց ենք արել, առանց նշելու այդ մասին:

Հիշատակագիրների մեծագույն մասը գործ է ածել անկանոն, նույնիսկ արտառոց, կետադրություն: Անփոփոխ պահպանելով նրանց զործածած կետադրությունը, մենք կոժվաբացնեինք հիշատակարանները հասկանալու և նրանցից օգտվելու գործը: Ուստի, համոզված լինելով, որ կետադրության պատմությամբ հետաքրքրվող մասնագետները գերադասելու են միշտ անձամբ դիմելու ձեռագրերին, մենք, սակավ բացառությամբ ամբողջովին փոխել ենք հիշատակարանների կետադրությունը:

* Ուշագրավ տոմարական դուգահեոներ կան նաև 576, 584 և այլ էջերում:

** Տպագիր աղբյուրներից քաղած հիշատակարանների ուղղագրությունը նույնպես պահել ենք հարադատությամբ, չնայած որոշ հրատարակություններում, համոզված ենք, փոխված է ուղղագրությունը և հարմարեցված ժԲ. դարի ուղղագրական կանոններին:

Հիշատակարանների սկզբի մասը («Փառք»-ը), որը զուրկ է պատմական արժեքից՝ չենք հրատարակել, բայց ենք թողել նաև բացարձակ կրթկնությունները և աստվածաբանական անբովանդակ ու անարժեք դատողությունները, որոնք որոշ հիշատակարաններում շատ բնորոշակ տեղ էին բռնում: Դուրս ձգած մասերը ցույց ենք տվել բաղմակետերով:

Մաշվտծսւթյան, պատուածության և այլ պատճառներով անընթեռնելի դարձած տողերը, բառերը և վանկերը ցույց ենք տվել երեք ուղղահայաց գծիկներով՝ | | | : Եթե այդ գծիկները դրված են հիշատակարանի վերջում, այդ նշանակում է, որ ձեռագրից թերթ է ընկել, շարունակությունը չի պահպանվել:

Հիշատակարանների օգտագործումը հեշտացնելու նպատակով, հայկական այբուբենի տառանիշերով դրված թվերի կողքին, ամենուրեք, շեղ փակագծերի մեջ՝ (), տվել ենք նույն թիվը՝ արաբական թվանշաններով արտահայտած. այսպես՝ ԾԵ. (55) և այլն: Հայկական մեծ տոմարով դրված տարեթվերի կողքին տվել ենք ոչ թե նրանց թվաբանական համարժեքը, այլ, գումարելով 551, վեր ենք ածել մեր թվարկության սխտեմին և ստացված թվականն արտահայտել ենք արաբական թվանշաններով: Այսպես՝ ՊԺԱ. (811) թվականին կից, փակագծերի մեջ, գրել ենք 1362, այսինքն՝ 811+551:

Ուղղագրի փակագծերը՝ [], օգտագործել ենք, երբ ըստ իմաստի կամ ենթադրաբար ստիպված ենք եղել վերականգնել որևէ անընթեռնելի տառախումբ, բառ կամ նախադասություն: Երբեմն, բնագրի իմաստը պարզելու, կամ սխալ գրված բառը ճշտելու նպատակով ավելացրել ենք որոշ բառեր կամ տառեր, այդ հավելումները նույնպես առել ենք ուղղագրի փակագծերի մեջ:

Սակավ դեպքերում օգտագործել ենք նաև սուրանկյուն փակագծեր՝ < >, դրանց մեջ առնված են այն բառերը կամ տառերը, որոնք սխալմամբ կրկնված են հիշատակագիրների կողմից և կամ դրված են թյուրիմացաբար:

Ամեն մի նոր տարեթիվ սկսվում է նոր էջից, էջի վերևում ունենալով գլխադարձ: Էջերը տեխնիկապես ձևավորված են հետևյալ կերպ. վերին ձախ անկյունում տրված է տարեթիվը հայկական տոմարով և հայկական թվանիշերով արտահայտած, աջ անկյունում՝ նույն տարեթիվը ըստ մեր թվարկության, արաբական թվանիշերով արտահայտած:

Յուրաքանչյուր հիշատակարան ունի իր հերթական համարը (1-ից մինչև 855), Համարից հետո, շատ համառոտ կերպով, տրված է այն ձեռագրի վերնագիրը, որից քաղված է տվյալ հիշատակարանը:

Վերնագրին հաջորդող տողում տրված է ձեռագրի հասցեն՝ որտեղ և ի՞նչ համարի տակ է պահվում այն և կամ որ հրատարակված կամ անտիպ աղբյուրում է նկարագրված: Այսպես, օրինակ, էջ 16-ում, 17 համարի տակ գրված է «Աստուածաշունչ» (ձեռագրի վերնագիրը), հաջորդ՝ մանր տառերով տպված տողում՝ «Երեսն 182», այդ նշանակում է, որ ձեռագիրը պահվում է Հայկ. ՄՍՌ Միխայիլների Մովսիսին կից պետ. Զեռագրատանը (Մատենադարանում) № 182-ի տակ: Նույն տողում, փակագծերի մեջ դրված է՝ «Տես նաև 1658 թ.», որ նշանակում է, թե նույն այդ ձեռագրում հիշատակարան կա նաև 1381 թվից: Այնուհետև տրված է հիշատակագրի անունը

(Մարտիրոս) և նրա առնչութիւնը ձեռագրին (գրիչ)։ Հաջորդ տողում տըր-ված է ձեռագրի զըշուխան վայրը (սվայր՝ Գոններ)։

Եթե միևնույն ձեռագրում նույն տարեթիւն գրված մի քանի հիշա-տակարաններ կան, ապա նրանք անջատված են միմյանցից հայկական թվահամարներով՝ ա, բ, գ և այլն, և յուրաքանչյուրի համար տրված է հիշա-տակագրի անունը ու զըշուխան վայրը, եթե, իհարկե, այլ մարդու կողմից է գրված և այլ վայրում։

Էջերի ձախ ընդերկայնական լուսանցքում գրված թվանշանները ցույց են տալիս ձեռագրի էջահամարները։ Էջը փոխվելու դեպքում, նոր էջից սկըս-վող հատվածի առաջին բառի սկզբից գրել ենք ուղղահայաց երկու գծիկ-ներ՝ ||, իսկ այդ տողի դիմաց՝ ձախ լուսանցքում՝ նոր էջահամարը։

Մեր ծանոթադրութիւնները, որ տրված են անմիջապէս էջերի տողա-տակերում, հիմնականում տեքստաբանական և որոշ չափով նաև աղբյուրա-գիտական հարցեր են շոշափում։ Սուսափել ենք պատմա-բանասիրական ծանոթագրութիւններով բնագիւրը ծանրաբեռնելուց։

Վերջում տվել ենք ընդարձակ ցանկեր։

Առարկայական ցանկում, բացի երկրի քաղաքական ու տնտեսական պատմութիւնը վերաբերող հարցերից, հատուկ ենթազւիւնների տակ, բեր-ված են՝ հիշատակարաններում գործածված բոլոր տիտղոսները, պաշտոնա-կան ու աղմինիստրատիւ տերմինները, արհեստները և այլն։

Տեղանունների ցանկում մեջ են բերված, որոշ կոմենտարներով, հիշա-տակարաններում գործածված բոլոր (շուրջ 500) բնակավայրերի ու աշ-խարհադրական վայրերի անունները։

Անձնանունների ցանկում ամփոփված են հիշատակարաններում այլև-այլ առիթներով նշված բոլոր հայտնի և անհայտ անձինք, ըստ որում կան հարյուրավոր տարբեր բնագավառներում աշխատած գործիչներ, որոնք առա-ջին անգամ են տպագիր խոսքով մատչելի դառնում մեր բանասիրութիւնը։

Այս ժողովածուն աղբյուրագիտական խոշոր ծավալի մեր առաջին աշխատութիւնն է, որը, հարկավ, գերծ չէ թերութիւններից։ Միրով սպա-սում ենք մեր մասնագետների քննադատական խոսքին ու խորհուրդներին, հաջորդ դարերի հիշատակարանները անթերի ու կատարյալ հրատարակելու համար։

Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

20.X.1950 թ.

